

Marko Špikić, Tea Gorup

Od prevrata do nostalgije. Planiranje socijalističkog grada i zaštita povijesnih ambijenata u Zagrebu od 1945. do 1962. godine

Marko Špikić
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
HR – 10 000 Zagreb, I. Lučića 3
Tea Gorup
HR – 10 000 Zagreb, Velalučka 8

UDK: 711.28(497.521.2)“1945/1962“
72.025.3(497.521.2)“1945/1962“
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 2. 5. 2017.

Ključne riječi: urbanizam, konzerviranje, modernizam, Zagreb, Donji grad, historijski ambijent, socijalistički grad
Key words: urbanism, conservation, modernism, Zagreb, Donji grad, historical ambience, socialist city

U tekstu se govori o odnosu urbanističkog planiranja novih i konzervatorskog očuvanja ranije formiranih urbanih cjelina Zagreba nakon Drugoga svjetskog rata. Tumače se poratni procesi preobrazbe grada, od preimenovanja ulica i trgova do gradogradnje južno od željezničke pruge. Čitanjem novinskih članaka sagledava se medijsko oblikovanje nove urbane stvarnosti koja je svoj izraz trebala dobiti u preobrazbama javnih prostora. Te se preobrazbe razlikuju, od postupaka preimenovanja i probijanja novih ulica u postojećem gradu te u prirodnom krajoliku pod Medvednicom, do urbanističke ekspanzije u vidu dodira s postojećim gradom ili u odmaku od njega. Članak proučava nastanak reakcije, odnosno razvitak nostalgije te početke istraživanja gradske povijesti tijekom 1950-ih i konzervatorske službe u okrilju Narodnog odbora grada Zagreba početkom 1960-ih godina.

U prvih petnaestak godina drugoga poraća Zagreb je doživio treći val modernog urbanog razvitka, zamišljen i ostvarivan unutar jedinstvenog političkog sustava. Ono što je projektirano i izvedeno u to doba može se usporediti s razvojnim pothvatima manje habsburške i veće međuratne nacionalne prijestolnice. S tim se prethodnicima nakon Drugoga svjetskog rata novi grad trebao mjeriti, ali se od njih trebao i distancirati, slijedeći proglašene prevratnog političkog sustava. U ovom ćemo radu prodiskutirati odnose modernističkog i konzervatorskog pokreta prema naslijeđenom, odnosno u svibnju 1945. vojno osvojenom gradu, koji je postao političko, kulturno i industrijsko središte Narodne Republike Hrvatske. Zato smo proučili upravljanje javnom percepcijom u dnevnom tisku, a podatci su upotpunjeni arhivskom građom.

Već se na početku može reći da je suživot dvaju spomenutih pokreta bio obilježen odnosom prema nekoliko oblika predratne prošlosti: očuvanim urbanim formama i intelektualnoj ostavštini projekatnata nove i čuvara stare arhitekture. Taj je odnos bio podjednako uvažavajući i prevratnički. Propitivanje dotad dominantne konzervatorske predaje nastale u srednjoj Europi oko 1900. trebalo je kod prvih pomoći kreativnu emancipaciju, a kod drugih prilagodbu zahtjevima nove zbilje. No u gradu na kojem su vođeni urbanistički eksperimenti i koji je trebao poslužiti kao pozornica korjenitih društvenih promjena u stvaranju socijalističkog građanina, modernizacija nije dovela do poništenja misaonih i materijalnih relikata kulturno-političkih svjetova nastalih prije svibnja 1945., već je izazvala reakciju u obliku stručnog pijeteta i javne nostalgije, koju je potaknulo djelovanje povjesničara umjetnosti i konzervatora, ali i jednog arhitekta. Taj fenomen nije bio osamljen u poratnoj Hrvatskoj. Susrećemo ga i u razorenom Zadru, Senju i Rijeci. Dok su u tim gradovima predstavnici vlasti proglašavali potrebu odricanja od prošlosti kako bi bili postignuti ciljevi nacionalno-političke homogenizacije i obnove, pojavila su se nostalgična zazivanja predratnih urbanih formi.¹

PORATNE PREOBRAZBE ZAGREBA: OD POTISKIVANJA DO INVENCije

Otkako su postrojbe Narodnooslobodilačke vojske 8. svibnja 1945. ušle u Zagreb (sl. 1), započele su urbane i društvene preobrazbe koje su usporedive s drugim povijesnim gradovima tek utemeljene Federalne Države Hrvatske, ali su u odnosu na njih po mnogo čemu i specifične. Posebnosti Zagreba nalazile su se u novoj političkoj simbolici

.....
1 Ovdje donosimo tek osnovni izbor tekstova o toj širokoj temi: ŽIVKOVIĆ, HINKO, 1954., 3, RIVOSEKI, AMBROZ, 1953., 3 i CIHLAR, VATROSLAV, 1950., 3.

1 Snimka ulaska partizana na Trg bana Jelačića, 8. svibnja 1945. (foto: M. Pavić, Muzej grada Zagreba, fot-21249)

Photo of partisans marching onto the Ban Jelačić Square, 8 May 1945 (photo: M. Pavić, Zagreb City Museum, fot-21249)

2 Partizanski omladinci na praznom Trgu bana Jelačića, 8. svibnja 1945. (presnimka iz novina *Narodni list* I/1, 26. svibnja 1945., 3)

Partisan youth on empty Ban Jelačić Square, 8 May 1945 (source: *Narodni list* I/1, 26 May 1945, 3)

radi preobrazbe grada u sjedište republičke „narodne vlasti“, potom u poimanju vrijednosti urbanog ambijenta koje se ranije nisu stvarnjivale s poimanjem prošlosti priobalnih gradova, te u stupnju valoriziranosti i očuvanosti Zagreba u odnosu na te gradove. Kako nalazimo na stranicama središnje poratne tiskovine, *Vjesnika Jedinstvene narodno-oslobodilačke fronte Hrvatske*, prvi su mjeseci bili obilježeni faktičkim i simboličkim, odnosno vojnim i političkim osvajanjem urbanog prostora, uz pobjedničku odmazdu i pridobivanje povjerenja stanovništva.

Gradski su spomenici i ambijenti u tom procesu zadobili važnu ulogu. Ako je *Stunde Null* za Njemačku predstavljao dolazak savezničkih okupacijskih sila s istoka i zapada na zgarista bombardiranih povijesnih gradova i napuštenih logora smrti, taj se trenutak u Zagrebu može prepoznati u snimkama prazna i osunčana Jelačićeva trga u utorak 8. svibnja 1945. Snimka petoro „omladinaca (...), koji razvijaju zastavu“ (sl. 2) poput vojnika na Iwo Jimi, sinegdoha je složenijih promjena koje će se zbiti na trgovima pretvorenim u pozornice novih političkih obreda.²

U prvim tjednima vojnog trijumfa to se, primjerice, vidi u misnom slavlju u gradečkoj crkvi sv. Marka u čast NOP-a koje je predvodio monsijor Svetozar Rittig. U već ispolitiziranom crkvenom spomeniku smještenom usred trga na kojem je Josip Broz održao prvi poratni govor (sl. 3) zaziavajući figuru Matije Gupca³, tada su se, pored papinskoga

2 Usp. DR. J. J., 1945., 3.

3 Usp. N. N., Predsjednik Savezne vlade maršal Jugoslavije Josip Broz-Tito nalazi se u glavnom gradu Hrvatske. Govor maršala Tita s povijesnog Markova trga narodu Zagreba, *Vjesnik* V/27 (17. svibnja 1945.), 1-2.

legata Marconea, okupili predstavnici Vlade s Vladimirom Bakarićem na čelu te izaslanici srpske zajednice, JNA, Partije, Pravoslavne crkve, Javnoga tužitelja i Komisije za ratne zločine – ukratko, ključni protagonisti vojnopoliitičke prevlasti, odmazde, ideološkog pročišćenja i reforme.⁴ Slavlju su toga srpanjskog dana svjedočila i dvojica pukovnika, komandant Zagreba Većeslav Holjevac i predstavnik Gradskog Narodnog odbora Dragutin Saili, uskoro imenovan prvim gradonačelnikom.

Već je ranije zalaganjem osvajača i građana započeo proces supresije, uklanjanjem tragova propala poretka⁵ i pročišćenjem javnog prostora, koje se protezalo od promjene toponima do preobrazbi ambijenata. U danima sablažnjavanja nad ostacima korijenskog pravopisa na javno vidljivo mjestu započela je redefinicija povijesne figure i prostora posvećena banu Jelačiću. Zanimljivo je da je Titov poredak u svrhu bratimljenja zavađenih naroda u prvim tjednima pobjede posegnuo za pomagalom propalih monarhija i rane

4 N. N. Proslava blagdana slavenske braće Ćirila i Metoda. Svečani *Te Deum* za pobjedu Narodno-oslobodilačkog pokreta i junačke Jugoslavenske armije, *Vjesnik* V/69 (9. srpnja 1945.), 3.

5 N. N. Pisma naših čitalaca. Knjige ustaških pisaca u izlozima knjižara, *Vjesnik* V/77 (19. srpnja 1945.), 5. Usp. i N. N. Pisma naših čitalaca. Treba ukloniti komade stakla razbijenih ustaških natpisa, *Vjesnik* V/77 (19. srpnja 1945.), 5. Književnik Dončević optužio je Tina Ujevića i Ljubu Wiesnera jer su „našli smiraj u ustaškoj ideologiji“. DONČEVIĆ, IVAN, 1945., 6.

3 Govor Josipa Broza Tita iz Banskih dvora, 21. svibnja 1945. (foto: M. Pavić, Muzej grada Zagreba, fot- 21059)

Address given by Josip Broz Tito in Banski dvori, 21 May 1945 (photo: M. Pavić, Zagreb City Museum, fot-21059)

4 Martićeva ulica – pogled prema sjeveru, 11. ožujka 1949. (Muzej grada Zagreba, fot-16761)

Martićeve Street – view to the north, 11 March 1949 (Zagreb City Museum, fot-16761)

sovjetske propagande, efemernim spomenicima. Obelisci i kulise trebali su, prije nomenklature, formalne i strukturne preobrazbe javnih prostora glavnog grada poslužiti kao OLIKPROP-ovi vjesnici društvenih promjena i nove političke korektnosti.⁶ U tjednima nakon uspostave europskog mira to su bili postupci pridobivanja javnosti kojima je u kasnijim godinama dano ime društvenog preodgoja.

Na koji su način građani trebali reagirati na te prevratničke napore pokazuju u dnevnicima objavljena „pisma čitatelja“, uglavnom nepotpisana ili označena inicijalima. Tako je u članku građanina P. G. iz Heinzelove ulice promaknuto novo poimanje ulice i trga kao prostora preodgoja, pravovjernosti i inkluzivnosti. Građanin, koji je vidio i ranije političke poretke, podijelio je s javnosti svoje dojmove o uličnim zbivanjima: „Ja sam promijenio svoje gledište naglo i temeljito i to prilikom svoga prvog prisustvovanja uličnom sastanku. (...) Već ta riječ 'ulica' bila je za mene, čovjeka stare generacije takva, da me nije privlačila da prisustvujem našim uličnim sastancima. Sada sam uvidio da je baš u toj riječi, to jest u našim uličnim sastancima izvor svega onoga za što se čovječanstvo bori: lijepa budućnost

6 N. N. Iznad Jelačićeva spomenika postavlja se 14 m visoki obelisk. Četiri goleme ženske figure ukrašavat će Jelačićev trg, *Vjesnik* V/78 (20. srpnja 1945.), 3. OLIKPROP je kratica Odjeljenja za likovnu propagandu pri Predsjedništvu Vlade NRH.

ne samo za mene i moju obitelj, nego i za moje susjede i druge iz ulice, za čitav naš narod uopće. (...) treći sastanak stanovnika našeg trga i naše ulice prouzročio je kod mene čitavu duševnu revoluciju. Počeo sam već misliti i na druge stvari, a ne samo na moj lični djelokrug. Kod posljednjeg sastanka 'ozdravio' sam potpuno od jedne dosta teške 'bolesti' koja se uglavnom sastojala u tome: da sam bio slijep za sve što je zdravo i dobro u mojoj bližoj okolini.“⁷

Kako vidimo, izlazak na zagrebačke ulice u doba uspostave novog poretka nalikovao je iskustvu svetoga Pavla u Damasku. Ulica i trg postali su mjesta naobrazbe i preobrazbe, pa ne čudi da su gradske rubrike novina prenosile takva iskustva obraćenja i novoga poimanja javnog prostora. Ovo svjedočanstvo zanimljivo je iz nekoliko razloga: građanin bez punog imena i prezimena u novoj se zbilji trebao odreći buržoasko samoživosti te se prilagoditi novim, dotad nepromišljenim funkcijama javnog prostora. Stoga nepoznati dopisnik ne piše o ljepoti, slikovitosti ili starosti svoje ulice, kako bi se iz naslova dalo pretpostaviti. Ona je zadobila novu, društvenu funkciju zborovanja i suodlučivanja, u kojima se, pored duševnog, uspostavom novog tipa humanizma trebao zbiti i socijalni prevrat. Novi Titov *polis* dobio je tako i nove vrste foruma, koji nisu locirani samo na središnjem trgu, gdje se započelo s uklanjanjem neprihvatljive baštine, već i kapilarno, u ulicama rubnih gradskih četvrti, od Martićeve i Šubićeve (sl. 4) do Volovčice i Trnja, gdje su samo dvije-tri godine poslije počela nicati prva naselja za radništvo, inteligenciju i umjetnike. Prva politička scenografija novoga poretka podsjeća na zahtjeve *Total-teatra*, u kojem su kao ključni akteri nastupali glasnici staljinističke utopije, a pratila ih je aktivna publika antifašistkinja,

7 P. G., 1945., 2.

5, Politički skup na Trgu bana Jelačića, oko 1945. (foto: M. Pavić, izvor: PAVIĆ, MILAN, 1959.)

Milan Pavić, political rally on Ban Jelačić Square, c. 1945 (photo: M. Pavić, source: PAVIĆ, MILAN, 1959)

pionira i preživjelih pripadnika srpske zajednice.⁸ Ta scena bila je smještena na isprva sablasno prazne, a uskoro pretrpane povijesne trgove, Markov i Jelačićev (sl. 5), no izgradnja idealnog društva imala se proširiti i na periferiju u kojoj je socijalni i ideološki bunt započeo propašću Austrije i osnutkom Komunističke partije. U tim je prostorima nakon Titova trijumfa trebalo doći do pročišćenja postojećih i izgradnje novih sadržaja. Oni su imali doživjeti preobrazbu nalik onoj građanina iz Heinzelove ulice.

„Čovjek stare generacije“ nije se, dakako, mogao preobratiti samo motrenjem zbivanja na obližnjem trgu ili strahom od poratne represije zbog zločina poražena poretka, razotkrivena potresnim snimcima u *Vjesniku* i *Narodnom listu*.⁹ Put prema novom, socijalističkom čovjeku trebao se zbiti sustavnim ideološkim preodgojem, koji se provodio riječju i slikom, odnosno propagandnim parolama

8 O odnosu teatra i spomenika u Njemačkoj usp. TRIMBORN, JÜRGEN, 1997.

9 Obje su novine izvještivale sa saslušanja, donosile snimke osuđenih koji su uskoro smaknuti i morbidne prikaze ratnih zlodjela. Tomu su se koncem 1945. pridružili napadi na Katoličku crkvu – invektivama Ive Mihovilovića, fotografijama iz ratnog doba i karikaturama Alfreda Pala.

(u novinskim stupcima i na efemernim spomenicima) te izvedbom projekata arhitekata i urbanista. Izgradnjom industrije, prometne mreže i novog središta Zagreba između pruge i Save, odašiljala se poruka o smjelosti i uspjesima novih vlasti. Tako je stvorena dihotomija Starog i Novog Zagreba, koju je urbanist Vlado Antolić pokušao ublažiti sintagmom *Veliki Zagreb*¹⁰, najavljujući izgradnju grada za novoga čovjeka koji se nadmeće s gradom propalih monarhija. U prvim poratnim godinama habsburški je Donji grad doživio diskreditaciju, pa je u iščekivanju izgradnje uokolo Varaždinske (od 1947. Moskovske, danas Vukovarske) ulice taj dio Zagreba postao epicentar oduzimanja i komadanja imovine u Holokaustu nestalih i u poraću izbjeglih ili protjeranih građana. Do napuštanja staljinističkog koncepta tekstovi stručnjaka redovito su započinjali podsjećanjem na *dotadašnji* kapitalistički grad spekulacije, neosnovanih povlastica i klasne neravnopravnosti.¹¹ Zato ne čudi da je

10 ANTOLIĆ, VLADO, 1948., 6.

11 Usp. N. N., Nove četvrti Zagreba, budući gradski centar, podići će se na prostoru između željezničke pruge i Save, *Vjesnik* VI/360 (26. lipnja 1946.), 2; ŠEGVIĆ, NEVEN, 1947., 2; ČULINOVIĆ, FERDO, 1948., 3; L. D., 1948., 10-11.

6 Martićeva ulica – pogled na gradilište, 11. ožujka 1949. (Muzej grada Zagreba, fot-16762)

Martićeva Street – view of the construction site, 11 March 1949, (Zagreb City Museum, fot-16762)

odricanje od staroga podrazumijevalo podizanje novoga grada izvan dotadašnjih granica uređena planiranja i na mjestu zapuštene proleterske periferije.

URBANISTIČKA INVENCIJA I RAĐANJE REAKCIJE

O gradogradnji komunističkog Zagreba donedavno se pisalo relativno malo, odnosno pozornost istraživača bila je, unutar monografskih prikaza, usmjerena pojedinačnim arhitektonskim ostvarenjima. Tek je u novije doba arhitekt Vedran Ivanković napravio prijelaz s veteranskih sjećanja prema arhivski zasnovanoj interpretaciji.¹² Zagreb se početkom Petoljetke pretvorio u veliko gradilište, koje je imalo znatan promidžbeni potencijal, pa se u tekstovima dnevnih novina¹³ i fotografijama prvih ilustriranih tjednika¹⁴ pratila preobrazba negdašnjih livada u nova naselja. U tom dijelu povijesti Zagreba otvoren je put izgradnji – ne samo građevina i četvrti, već i glasovitosti njihovih projekata¹⁵, a u svemu su ih pratili politički zaštitnici koji su se u godinama obnove prometnuli u novu vrstu naručitelja, tragajući za

urbanističkim „odrazom“ političkog programa koncipirana „u ime naroda“.

Predratne forme Zagreba u prvim su poratnim godinama glavne promjene doživljavale više principom dodavanja nego principima eliminiranja (kao u Splitu) i nadomještanja (u razorenom Zadru).¹⁶ Glavni grad NR Hrvatske postao je industrijsko središte nove države u kojem su na pastoralnim rubovima podignuti tvornički giganti *Jedinstvo*, *Prvomajska* i *Končar* kao nositelji Petoljetke.¹⁷ Masi pridošlog stanovništva pak trebalo je osigurati stanovanje bliže povijesnom središtu. Kako je u lipnju 1946. stajalo na stranicama *Vjesnika*, „starije četvrti ne mogu se dirati“, pa je bilo logično da se novi stambeni sklopovi grade između pruge i Save. Logično, jer je dotadašnja gradogradnja Zagreba „odražavala komercijalne i kapitalističke tendencije tadanje vladajuće klike.“ Zato je nova regulatorna osnova bila „odraz nove društvene stvarnosti“, koja „radikalno prekida (...) s takvim i sličnim ostacima prošlosti“.¹⁸ Ti navodi pokazuju težnje mladog, reformskog društva za distanciranjem i pronalaskom vlastita identiteta.

To se pokušalo ostvariti poticanjem simbiotskog rasta grada (u bloku oko Martićeve (sl. 6) koji se nakalemio na međuratnu izgradnju) i manifestnim prekidom (projekt Moskovske ulice, prostorno i konceptijski odvojen od osvojena

12 Usp. IVANKOVIĆ, VEDRAN, 2006., 178-195, IVANKOVIĆ, VEDRAN; OBAD ŠČITAROCI, MLADEN, 2011., 362-375i. U „veteranska sjećanja“ ubrajamo tekst ŠEGVIĆ, NEVEN, 2012., 124-135.

13 N. N., Započela je izgradnja prvog dijela bloka stambenih kuća na zemljištu između Varaždinske i Zadarske ulice, *Vjesnik* VI/355 (19. lipnja 1946.), 5; N. N., Oko 100 milijuna dinara utrošeno je prošle godine za gradnju preko 1200 stanova na Varaždinskoj cesti i u Maksimiru, *Vjesnik* VII/549 (7. veljače 1947.), 4; N. N., Moskovska ulica bit će jedan od najljepših boulevarda grada Zagreba, *Vjesnik* VII/733 (10. rujna 1947.), 6 i N. N. Ove godine dovršit će se izgradnja 3 kilometara dugačke Moskovske ulice, *Vjesnik* VIII (4. siječnja 1948.), 6.

14 N. N., Završuje se izgradnja stambenih zgrada na Varaždinskoj cesti, *Ilustrirani Vjesnik* I/105 (30. kolovoza 1947.), bez paginacije i R. Z., 1947., 6.

15 Uredi arhitekata tih su godina dobili značajan prostor u javnom tisku. Usp. N. N., Novi tipovi stambenih zgrada, *Ilustrirani Vjesnik* I/86 (13. travnja 1947.), 7; M. G., 1951., 2; V., 1952., 2.

16 U proučavanju sudbine Zadra početnu točku može predstavljati Nazorov govor o „čisto hrvatskom Zadru“ i „kamenju neprijateljske porušene kule“ koje ćemo „pomest(i) s našega tla i baciti u duboko more zaboravi“. Usp. N. N., Predsjednik Nazor među narodom, *Vjesnik* VI/13 (6. travnja 1945.), 2.

17 Ta je baština predstavljena na izložbi *Vrijeme giganata: planska industrijalizacija i naslijeđe 1947.-1952.* u Muzeju grada Zagreba od prosinca 2016. do ožujka 2017. prema koncepciji Gorana Arčabića.

18 N. N., Nove četvrti Zagreba, budući gradski centar, podići će se na prostoru između željezničke pruge i Save, *Vjesnik* VI/360 (26. lipnja 1946.), 2.

7 Ulica proleterskih brigada (Varaždinska, Moskovska, Beogradska, danas Vukovarska), oko 1959. (foto: M. Pavić, izvor: PAVIĆ, MILAN 1959.)

Proleterske brigade Street (Varaždinska, Moskovska, Beogradska, today Vukovarska Street), c. 1959 (photo: M. Pavić, source: PAVIĆ, MILAN 1959)

grada). Iako je na teorijskoj ravni – u tekstovima Nevena Šegvića, Andrije Mohorovičića, Branka Maksimovića, Radovana Zogovića i Mire Krajgheer – arhitektonska kreacija u početnim godinama trebala biti obilježena zahtjevima staljinističke ideologije i estetike, ona se u zbilji ipak zadržala na imenu prometnice koje je do Rezolucije Informbiroa trebalo dokazivati neraskidivu vezu sa središtem komunističke moći. K tomu, za razliku od istočnonjemačkih arhitekata Hermanna Henselmanna i Richarda Paulicka, koji su se pri gradnji središta istočnog Berlina odrekli modernističkog „formalizma“¹⁹, izgled glavne prometnice komunističkog Zagreba u izvedbi Galića, Gomboša, Ostrogovića, Rašice i Šegvića pokazuje praktično ignoriranje staljinske sinteze nacionalnog i socijalističkog uz nagnuće internacionalnom modernizmu (sl. 7). U „kontaktnoj zoni“ Savske ulice, na spoju osvojena i zamišljena grada, proširen je Zagrebački zbor i prema Haberleovu projektu uobličen prvi poratni

19 Usp. HENSELMANN, HERMANN, 1950.a, 244-248 i HENSELMANN, HERMANN, 1950b., 282-287 te THÖNER, WOLFGANG, MÜLLER, PETER, 2006.

8 Lelja Dobronić, oko 1945. Personalni arhiv zaslužnih muzealaca (Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb)

Lelja Dobronić, c. 1945. Personal archives of prominent museum workers (Museum Documentation Centre Zagreb)

prostor Zagrebačkog velesajma.²⁰ Ta je politička institucija trebala predstavljati i prekid i kontinuitet. Predratni je Zbor, premda kapitalistički, usvojen kao prihvatljiva baština i dokaz tradicije.²¹ Ondje se, kao i u novinskim raspravama toga doba, novo nadmetalo sa starim – pomoću teksta, slike i plodova industrijske proizvodnje. Pored Umjetničkog paviljona, u kojem je u studenom 1947. priređena izložba sovjetske arhitekture²², industrijska dvorana Velesajma poslužila je sredinom rujna za izložbu o urbanoj genezi i perspektivama Zagreba. Na otvaranju su se našli potpredsjednik Prezidija Sabora Mile Počuča i potpredsjednik Vlade Dušan Brkić, potpredsjednik JAZU Miroslav Krleža,

20 N. N., Značenje Zagrebačkog velesajma, *Vjesnik* VII/639 (25. svibnja 1947.), 5; T. M., 1947., 3; N. N., Danas se otvara Zagrebački velesajam, *Vjesnik* VII/644 (31. svibnja 1947.), 3; N. N., Maršal Tito posjetio Zagrebački velesajam, *Riječki list* I/79 (4. lipnja 1947.), 1; N. N., Zagrebački velesajam je odraz cjelokupnog života naše zemlje, *Riječki list* I/79 (4. lipnja 1947.), 1.

21 ARČABIĆ, GORAN, 2013. Usp. i BAGARIĆ, MARINA, 2010., 165-180.

22 N. N., *Izložba arhitekture naroda SSSR* svečano otvorena u Umjetničkom paviljonu, *Vjesnik* VII/784 (8. studenog 1947.), 4; N. N., Veliki uspjeh Izložbe arhitekture naroda SSSR, *Vjesnik* VII/787 (12. studenoga 1947.), 3.

prorektor Grga Novak, rektor Akademije likovnih umjetnosti Antun Augustinčić te konzuli Čehoslovačke i Sovjetskog saveza. U društvu Andrije Mohorovičića i tajnika Glavnog odbora Narodne fronte Mike Špiljaka gradonačelnik Saili razlučio je etape razvitka Zagreba: etapu feudalizma, kapitalizma, prvih početaka obnove grada neposredno nakon rata i etapu ostvarivanja prvog Petogodišnjeg plana.²³ Tako su povučene granice u shvaćanju povijesnih slojeva republičkog središta.

Koncem 1948. u *Ilustriranom Vjesniku* objavljen je tekst koji je tumačio te podjele. Nije sigurno potpisuju li inicijali L. D. 28-godišnju povjesničarku umjetnosti Lelju Dobronić (sl. 8), otada zaposlenu u Muzeju grada Zagreba.²⁴ Tekst se bavi Antolićevim projektom regulacije Novog Zagreba i simbolikom 1945., godine koja je „smjestila dva različita Zagreba u jedan jedini vijek“. Svladani, kapitalistički Zagreb bio je obilježen „beperspektivnim, sitnim i samovoljnim interesima privatnog vlasništva“, spekulacijama, nehigijenskim uvjetima i kaosom. „Pobjedonosni socijalizam“, pak, koji je shvaćen kao stvarnost, a ne utopija, trebao je donijeti „skladnu cjelinu i realnu regulaciju“.²⁵

No pored uspjeha u izgradnji „novog“, „budućeg“, „još nepoznatog“ središta²⁶, o čemu su pedesetih i šezdesetih godina u dnevnicima, tjednicima i časopisima izvješćivali stručnjaci i specijalizirani novinari, u jednom je trenu koncept izgradnje samoživog socijalističkog grada upotpunjen novim kreativnim izazovom. On nije imao toliko veze s konceptom kalemljenja²⁷ (uokolo Martićeve i Ulice Crvene armije, odnosno Socijalističke revolucije), koliko s konceptom interpoliranja. Dok je prvi koncept podrazumijevao urbanističko provođenje političkih zahtjeva izricanih od 1945. (tvornice i stanovi radnicima u rastućim gradovima prometno povezanih četvrti) s naglaskom na slijedu i kompetitivnoj urbanoj ekspanziji, drugi je otvarao prostor *odmaku* i *razlikovanju* interpolacijskih postupaka uglednih arhitekata od ambijenta historicističkog grada.²⁸ Razlikovanje dvaju pristupa može pomoći pronalasku odgovora na pitanje što znači graditi u Moskovskoj ili Martićevoj ulici, a što u srcu diskreditiranog urbanog ambijenta u kojem je ideološka osuda značila izgon iz povijesti i prihvatljiva kolektivnog pamćenja. U oba su prostora, naime, arhitekti iskušavali svoju invenciju i snošljivost.

23 N. N., Otvorena je izložba *Historijski razvitak grada Zagreba*, *Vjesnik VII/738* (15. rujna 1947.), 2.

24 Članak se ne nalazi u popisu pisanih djela u RAZUM, STJEPAN, 2007., 155-285.

25 L. D., 1948., 10-11.

26 Usp. GRGEC, D., 1961., 6.

27 Pojam kalema (*l'innesto*) u proučavanju preobrazbe gradova koristio je početkom 20. stoljeća GIOVANNONI, GUSTAVO, 1913., 16.

28 Koncepte *Distanz* i *Differenz* kao modernističke postupke preuzimamo od WILL, THOMAS, 2006, 82-93.

Pristupanje takvom „ahistorijskom“ ambijentu imalo je kod modernista zanimljivu genezu. Njemu prethodi preimenovanje javnih prostora (što je u krugovima njemačkih konzervatora pola stoljeća ranije označeno kao prekršaj), potom probijanje novih prometnica u prirodnom i urbanom okolišu (u zelenoj podsljemenskoj i industrijskoj zoni Kvaternikova trga, sve do livada Vrbika²⁹) te ekspanzivna gradogradnja. Uokolo Šubićeve, gdje je nastavljen rast Zagreba prema istoku, došlo je do stapanja navedenih postupaka: preimenovanja (trgovi Pobjede i Generalissimusa Staljina), rušilačkog probijanja (Šubićeva ulica kod tvornice *Gorica*)³⁰ i urbane ekspanzije prema domu *Vjesnikova* obraćenika iz Heinzelove ulice. Problemi koji dijelom podsjećaju na Giovannonijev Rim ili Stübberov Köln s početka 20. stoljeća (probijanje prometnica u starim jezgrama, urbanističko prorjeđivanje, javna higijena, estetika u slici ulice i grada), imali su u poratnom Zagrebu naglašenu političko-pragmatičnu namjenu, u kojoj se oduzimanje i dodavanje u službi razvoja i gradogradnje ne vide kao diskutabilni pojmovi jer se ni pronađeni ambijent nije shvaćao kao dojmivi skup vrijednosti. Pored prometnog povezivanja stanovanja i radnog mjesta s mjestima dokolice uvođenjem novih tramvajskih linija³¹, ideološka se higijena nastavljala provoditi uklanjanjem neprihvatljivih sadržaja, od statue reakcionarnom banu do minaretâ „Pavelićeve džamije“.³²

Iz rečenog se može zaključiti da je tretiranje starijih gradskih cjelina do početka 1950-ih imalo nekoliko stupnjeva. U njima se vidi eksplicitna i implicitna diskreditacija, odnosno neupitna potreba za uklanjanjem sablazni iz javnog prostora, kao i zbunjenost, odnosno dvojbe. Dok je prvo stajalište sadržavalo političku težinu borbe protiv „namjernih spomenika“ propalih poredaka, drugo je donosilo niz pitanja, koja nisu nužno pokazatelji političkog čistunstva, već i opreznog pronalaska pijeteta. Vidjeli smo kako se u poratnom Zagrebu društveni prevrat reflektirao u tretiranju javnog prostora. No preimenovanje, prikriivanje i uklanjanje nisu bili postupci koji bi Titovim jakobincima pružali podršku na dulje staze, pa su upotpunjeni ambicioznim planovima u gradogradnji. Usred procesa oduzimanja i dodavanja u gradskom su se središtu našli prostori s čijom prošlošću i budućnošću tadašnje vlasti i urbanisti nisu uvijek znali što činiti. Ti su prostori isprva tretirani bešćutno,

29 N. N., Ove godine dovršit će se izgradnja 3 kilometara dugačke Moskovske ulice, *Vjesnik VIII* (4. siječnja 1948.), 6.

30 N. N., Izvršit će se probijanje srednjeg dijela Šubićeve ulice, *Vjesnik VIII* (8. siječnja 1948.), 6. Tri godine kasnije sličan postupak predlaže se u srcu Splita: N. N., Mijenja se izgled grada Splita. Probijanje Marmontove ulice, *Slobodna Dalmacija IX/1867* (1. veljače 1951.), 3.

31 N. N., U prisustvu preko 30.000 građana predana je prometu na svečan način pruga Ksaver–Mihaljevac, *Ilustrirani Vjesnik II/161* (25. rujna 1948.), 1.

32 N. N., Počelo je rušenje minareta Pavelićeve džamije, *Vjesnik VIII* (14. travnja 1948.). Rušenje je koincidiralo s javnim pozivom za uklanjanjem hidžaba s lica žena u Bosni kao neprihvatljivim ostatkom prošlih vremena.

NEZAPAŽENO

Drvena ograda između palača u Praškoj ulici toliko razmišljaju o tome, što se već dugo stoji, da građani, nalazi iz nje. Pogled odozgo

otkriva i »drugu stranu ploče« — jedno od posljednjih neiskorištenih gradilišta u samom centru grada. Neobično je, da se sve dosada nije našao nikakav investitor, da sagradi poslovnu ili stambenu zgradu na tom mjestu.!

9 Snimka članka o „neiskorištenom gradilištu“ u Praškoj ulici na mjestu porušene zagrebačke Sinagoge (izvor: N. N., *Nezapaženo*, *Vjesnik* XVI/3576 (26. kolovoza 1956.), 11)

Article on »unused land« in Praška Street on the site of the demolished Zagreb Synagogue (source: N. N., *Nezapaženo* (*Unnoticed*), *Vjesnik* XVI/3576 (26 August 1956), 11)

a potom su postali generatori pijeteta i nostalgije, odnosno promišljanja srednjeg puta, nađenog u nekoj vrsti očuvanja.

Dok se uz otežano prihvaćanje temeljnog planskog dokumenta Vlade Antolića radilo na izgradnji novoga središta³³, može se reći da se početkom novog desetljeća novinarima i stručnjacima omogućilo da pozornost javnosti usmjere „gradu bez povijesti“ sjeverno od pruge. Put priznavanja njegove povijesne i spomeničke vrijednosti vremenski nije dug – riječ je, naime, o nekoliko godina, pa je uistinu fascinantan, poput konverzije građana nakon dolaska nove vlasti. Prvo valja konstatirati da je poimanje grada kao zajedničkog prostora i dalje promicano i usklađeno s formiranjem socijalističkoga građanina, pa su novinari i stručnjaci pisali o *našem gradu*³⁴. Sada je, međutim, došlo do male, ali značajne promjene. Dok je Donji grad u prvim poratnim godinama trebalo brzo i drugdje nadomjestiti komunističkim gradom, stvarnost je pokazala da se ta tranzicija neće zbiti ni brzo ni lako. U očekivanju obećana grada započelo se stoga postavljati pitanje što činiti s gradom obilježenim pročišćenjem, parcelacijom i pljenidbom. Za razliku od većine njemačkih i poljskih te pojedinih britanskih, francuskih i talijanskih gradova, on nije teško stradao u ratu, barem ne toliko da bi lokalnim modernistima omogućio eksperimentiranje povrhu ruševina.

33 J. D., 1953., 7.

34 N. N., Za obranu historijskih dijelova našeg grada, *Vjesnik* XII/2115 (21. veljače 1952.), 6 i M. J., 1953.a, 7.

No, od kozmopolitskog habsburškog gradića koji se 1940-ih pretvorio u prostor šizme, progona i uništenja, preživjeli su golemi tragovi s kojima se nova uprava kad-tad morala suočiti. S jedne je strane stajalo političko pročišćenje, kako se zbilo s natpisima u slici ulice, Fernkornovom statuom u slici središnjeg trga i minaretima u slici grada. S druge je bilo pitanje tretiranja zapuštene „male“ arhitekture, neizgrađenih površina i ratnih ruševina kao dijelova normalizirane ili ideološki pročišćene cjeline. Među posljednje se može ubrojiti Sinagoga u Praškoj. Tom simbolu stradanja židovske zajednice predstavnici Narodnog odbora i urbanisti pristupili su pragmatično, kao u Zadru, gdje su velike sekcije neprihvaćena grada uklonjene drobilicom za kamen.³⁵ U dva tadašnja novinska osvrtu prostor traume potezom pera pretvoren je u poželjnu građevinsku parcelu. Prvi, iz 1953., popraćen je uličnom fotografijom goleme blokovske praznine s daščanom pregradom koja je sprječavala klijanje radoznalosti.³⁶ Drugi, iz 1956., poput svjedoka barbarstva iz 1941., prikazuje lokalitet s izraslim drvećem i tragovima temelja Sinagoge (sl. 9) snimljene s višeg kata nasuprotne zgrade, uz čuđenje što se „dosada nije našao

35 O sudbini Zadra usp. MLIKOTA, ANTONIJA, 2013., 65, 115, 198, 296, 337.

36 N. N., Težak izbor? Kako će se riješiti pitanje izgradnje praznog zemljišta u Praškoj ulici i na Trgu maršala Tita, *Vjesnik* XIII/2645 (4. rujna 1953.), 7. U tekstu se izvješćuje o uzroku razaranja te dvojabama i stajalištima urbanista, ali prostor je predstavljen isključivo s uporabnom, nikako komemorativnom, vrijednosti.

nikakav investitor, da sagradi poslovnu ili stambenu zgradu na tom mjestu“.³⁷ „Problem“ je bio riješen Kućanovom i Dragomanovićevom interpolacijom robne kuće, koja je „na uspješan način (ispunila) jednu *veoma neugodnu prazninu*, u samom centru grada“.³⁸

Slična su pitanja novinari *Vjesnika* postavljali vezano i uz druge lokalitete još relativno mladog donjogradskog ambijenta. Riječ je o građevinama koje se nisu shvaćale kao spomenici, ali su u neprihvatljivoj zapuštenosti ugrožavale sliku cjeline, čija se vrijednost započela valorizirati.³⁹ U kolovozu 1953. pisalo se o *kontrastu* koji je predstavljala trošna zgrada na uglu Petrinjske i Boškovićeve ulice. „Koliko je stara, teško je odgovoriti“ – izvješćivao je novinar, poput srednjovjekovnog hodočasnika u Rimu – „Njeni stanovnici je cijene na oko stotinu godina. Trošnost i zapuštenost te zgrade ne treba mnogo dokazivati, slika govori sve.“⁴⁰ Takvi su članci u sebi krili plodove poratnog otuđenja, pa i dvoznačnost: s jedne su strane pozivali na eliminiranje problema (što se u ovom slučaju zbilo nadomjesnim interpoliranjem zgrade *Tempa* arh. Ivana Senegačnika 1964.⁴¹), a s druge su nanovo otvorili pitanja vrijednosti starih ambijenata, o čemu su u međuratnim novinama Zagreba i Splita pisali Gjuro Szabo, Petar Knoll i Ljubo Karaman. Tako se u dnevnom tisku ranih pedesetih sve češće govorilo o stanju i sudbini starih kuća na Opatovini i u Vlaškoj⁴², a u gradskim su se rubrikama naslovi o novogradnjama na Beogradskoj (bivšoj Moskovskoj) izmjenjivali s nostalgичnim opisima szabovskog starog Zagreba.⁴³ Zanimljivo je da se početkom 1954. na istoj stranici *Vjesnika* nalazila najava novogradnji u Zagrebu (Tonkovićeva i Hribarova Mosta slobode i stambenih zgrada u Držičevoj, Cvjetnoj, Kuhačevoj i Kukuljevićevoj te na Krugama), tik do planova za rad u „starom Zagrebu“ koji je „tokom godina (...) izgubio svoj stari izgled“.⁴⁴

Početkom 1954. u *Vjesniku* se ustvrđuje da se na uređenju „mrtve atrakcije“ Gornjega grada planira „napraviti više nego ikada dosad“.⁴⁵ Razlozi probuđena interesa mogu

se naći u dva procesa: projektantskom povratku u starije dijelove grada i većem konzervatorskom fokusiranju na zagrebačke probleme. Prvo ćemo prodiskutirati akciju arhitekata, potom reakciju konzervatora. U razmaku od dvadesetak godina, razdvojenih traumatičnim ratnim zbivanjima i poratnim promjenama, predloženo je nekoliko regulacijskih i urbanističkih planova za područje grada Zagreba.⁴⁶ Zajedničko svima bilo je širenje grada prema Savi, s Trnjem u ulozi novoga gradskog središta.⁴⁷ Staro središte Zagreba u planovima nije bilo u žarištu zanimanja te je sukladno tome područje Donjega grada bilo rubno zahvaćeno. Tek je granična zona oko Glavnog kolodvora obuhvaćena u prijedlozima regulacije željezničkog prometa.

U Strižićevu i Antolićevu prijedlogu rješenja željezničkog prometa pojavljuje se zamisao o produženju Zelene potkove prema jugu, odnosno Savi, čime bi se otvorio „pogled na Zrinjevac, Gornji grad, katedralu i Sljeme“.⁴⁸ U Antolićevu planu i *Osnovi* iz 1953. pri podjeli gradskih područja na namjene, Donji grad dobiva poslovni karakter i naziv *city*.⁴⁹ U zbilji se ipak počelo zbivati marginaliziranje tih dijelova grada.⁵⁰ Tomu je doprinijelo neprihvatanje Direktivne regulatorne osnove iz 1953., što je do donošenja Urbanističkog programa 1965. Zagreb ostavilo bez temeljnog planskog dokumenta. U tom se razdoblju zato „izrađuju parcijalni planovi za pojedine dijelove grada, prema potrebi izgradnje, i za pojedina područja planiranja“.⁵¹

Dugo se raspravljalo o željeznici koja presijeca grad te se tražilo rješenje kako spojiti stariji dio grada s novim, zamišljenim južno od pruge. Važno je bilo postići spoj zelenih površina od Zrinjevca do Save jer će, pisalo se, „...Zagreb tada imati, kao rijetko koji europski grad, prostran trg, i to trg, koji jednim krajem izlazi na veliku rijeku, na Savu“.⁵² Ostvarenje nesmetanog pogleda s Tomislavova trga prema Savi podrazumijevalo je premještanje Glavnog kolodvora u os Draškovićeve ulice iza zgrade Pošte⁵³, dok su umjereniji

37 N. N., Nezapaženo, *Vjesnik* XVI/3576 (26. kolovoza 1956.), 11.

38 M, 1961., 5-7. Naglasci autorā.

39 Tadašnje korištenje pojma *cjeline* zahtijevalo bi zasebnu studiju. Ovdje samo napominjemo da ga u interpretiranju društva, spomenika i ambijenata, nerijetko pored pridjeva *skladna*, koriste L. D. (u spomenutom članku iz 1948.), Cvito Fisković, Milan Prelog, Neven Šegvić, Ervin Šinko i Radovan Zogović.

40 N. N., Zagrebački kontrasti, *Vjesnik* XII/2275 (7. kolovoza 1952.), 7. Usp. i KATIĆ, F., 1954., 7.

41 MARIĆ, TAMARA; JAKŠIĆ, NATAŠA, 2011., 332.

42 N. N., Zagreb danas, *Vjesnik* XIII/2580 (18. lipnja 1953.), 7 i N. N., Rušić će se kuća stara 200 godina, *Vjesnik* XIV/2951 (29. kolovoza 1954.), 7.

43 Usp. M. J., 1953.b, 7, N. N., Budući centar grada, *Vjesnik* XIII/2621 (7. kolovoza 1953.), 7 te NOVVEŠAN, 1953., 4.

44 M. G., 1954., 7 i N. N., Zagreb gradi u 1954., *Vjesnik* XIV/2770 (31. siječnja 1954.), 7.

45 M. G., 1954., 7.

46 Za potrebe ovoga rada proučili smo Regulatorni plan za grad Zagreb Zdenka Strižića (1931.), Regulatorni plan i direktivnu regulatornu osnovu Zagreba Vlade Antolića i suradnika (1949.) te Direktivnu regulatornu osnovu Zavoda za urbanizam NOGZ (1953.).

47 FRANKOVIĆ, EUGEN, 1985., 86.

48 STRIŽIĆ, ZDENKO, 1996., 23 i ANTOLIĆ, VLADO, 1949., 23. Podrijetlo tih rješenja može se vidjeti u radovima predanim na Međunarodni natječaj za generalnu regulatornu osnovu Zagreba 1930.-31. Usp. RADOVIĆ MAHEČIĆ, DARJA; SANJA ŠTOK, 1997., 10-27.

49 ANTOLIĆ, VLADO 1949., 12.

50 Antolić piše o *arteriosklerozu* zagrebačkih ulica, *historijskom talogu* kaptolskih građevina „feudalno-cehovskog doba“ i „konglomeratu objekata iz industrijsko-kapitalističkog vremena 20. stoljeća“. Ocjene su popraćene fotografijama Toše Dabca. ANTOLIĆ, VLADO, 1949., 11 i 23.

51 FRANKOVIĆ, EUGEN, 1985., 86.

52 DJ. V., 1957., 4.

53 Prijedlozi Dobrovića, Kolacija i Sile predviđaju rušenje kolodvorske zgrade. Usp. DOBROVIĆ, NIKOLA, 1956., 3 i DJ. V., 1957., 4. O potrebi čuvanja zgrade usp. ZEMLJAK, IVAN 1958., 1 i TURINA, VLADIMIR 1961., 4.

10 Prijedlozi za urbanističku obnovu Ilice, od Slovenske do Frankopanske, 1957., detalj (izvor: ZEMLJAK, IVAN, 1959., 5)

Proposals of urban reconstruction of Ilica Street, from Slovenska Street to Frankopanska Street, 1957, detail. (source: ZEMLJAK, IVAN, 1959, 5)

predlagali probijanje tunela i izgradnju nadvožnjaka radi rješavanja problema kolnog i pješačkog prometa.⁵⁴

Postupno se pogled počeo usmjeravati samom središtu. Ivan Zemljak pisao je 1959. da „pored razvoja novog Zagreba u Trnju i preko Save treba prikloniti pažnju i razvoju onih starijih dijelova grada, koji su njegovim bujanjima došli u krizu, pa i ove dijelove osposobiti za povećane funkcije i viši standard.“⁵⁵ Zanimljivo je priznanje arhitekta da je „bujanje“ novog dovelo do krize postojećeg grada. To ga nije omelo da u ovom drugom zamisli „urbanističku obnovu“ Ilice, gdje je Cornelius Gurlitt 1908. vidio „privlačnost“ (*der Reiz*), a njemu se činila „jednoličnom, dosadnom koridor-skom ulicom“. Od Trga Republike do Mesničke te u bloku Ilica-Kačićeva-Prilaz-Medulićeva (sl. 10) trebalo je doći do radikalnih prodora u dvorišne prostore i rušenja zgrada.

Time je aktualizirano rješavanje prometnog problema užega središta. I Alfred Albini je predložio urbanističko rješenje problema probijanja „paralelne Ilice“.⁵⁶ Zamisli o supstituiranju čitavih sekcija ratom pošteđena, ali diskvalificirana grada osjećaju se i u urbanističko-arhitektonskom natječaju za prostor od Ilice do Mihanovićeve iz 1958. godine. Natječaj je raspisao NO općine Donji grad, a jedan od povoda bilo je traženje lokacije za zgradu Općine. Pozvani su arhitekti Vladimir Turina (sl. 11), Božidar Rašica, Ivan Vitić i Rikard Marasović.⁵⁷ Pristigli radovi predlagali su rušenja i zamjenu dijela starih blokova novima. Istim se potezom godinu dana poslije natječaja bavio i Albini.⁵⁸

Sve to zbivalo se unutar desetgodišnjeg načelničkog mandata Većeslava Holjevca, započetog 1952. godine. Zamisli političkih upravitelja, arhitekata i urbanista bile su smjele i razorne, pa ne čudi da su izazvale reakcije. Na prijedlog rušenja zgrade *Kola* i izgradnje vijećnice na njezinu mjestu reagirao je psiholog, filozof i sociolog Rudi Supek (1913. – 1993.), urednik časopisa *Pogledi*, u kojem su od 1952. objavljivali Grgo Gamulin, Milan Prelog i Andre Mohorovičić. Supek je u časopisu pozvao na „borbu mišljenja“⁵⁹, a u lipnju 1953. oglasio se u *Vjesniku*. S čuđenjem je odbacio zamisli o uklanjanju zgrada *Kola*, Sveučilišta i onih na križanju Frankopanske i Ilice, ustvrdivši: „grad je kao organizam: ima ustanova i zgrada koje organski izrastaju na jednome mjestu, a ima drugih koje razaraju već postojeće tkivo.“⁶⁰ Nizom argumenata zauzeo se za očuvanje organski izrasla grada, a ne za rezove, što je urodilo plodom jer je čitav projekt premješten u srce Novog Zagreba.⁶¹

Istih godina, usporedo s predlaganim intervencijama, pojavili su se prvi poratni tekstovi o povijesti zagrebačke arhitekture i urbanizma. Andre Mohorovičić objavio je povijesnu studiju zagrebačkog urbanizma, u kojoj se analiziraju problemi od prvih naselja do „grada novog tipa“. Vjeran marksističkom nauku, Donji je grad vidio kao plod „tipične politike eksploatatorskog kapitalizma“, a njegova „sveukupna urbanistička i arhitektonska koncepcija [...] potpuno je beznačajna“, s „tipičnim oblicima besplodnog eklekticizma XIX. stoljeća“.⁶² Shvaćanje urbane povijesti Zagreba kao „dijalektičkog“ procesa *razvoja* 39-godišnji akademik stopio je s formulom za tretiranje odabranih

54 N. N., Zagreb u skoroj budućnosti, *Vjesnik* VIII (4. ožujka 1948.), 6 i L. M., 1956., 66. Koncem 1940-ih još su bile aktualne ideje o izgradnji podzemne željeznice.

55 ZEMLJAK, IVAN 1959., 4-5.

56 UCHYTIĆ, ANDREJ, 1990., 86-87.

57 N. N., Ilica–Mihanovićeve, Čovjek i prostor VI/82 (1959.), 4.

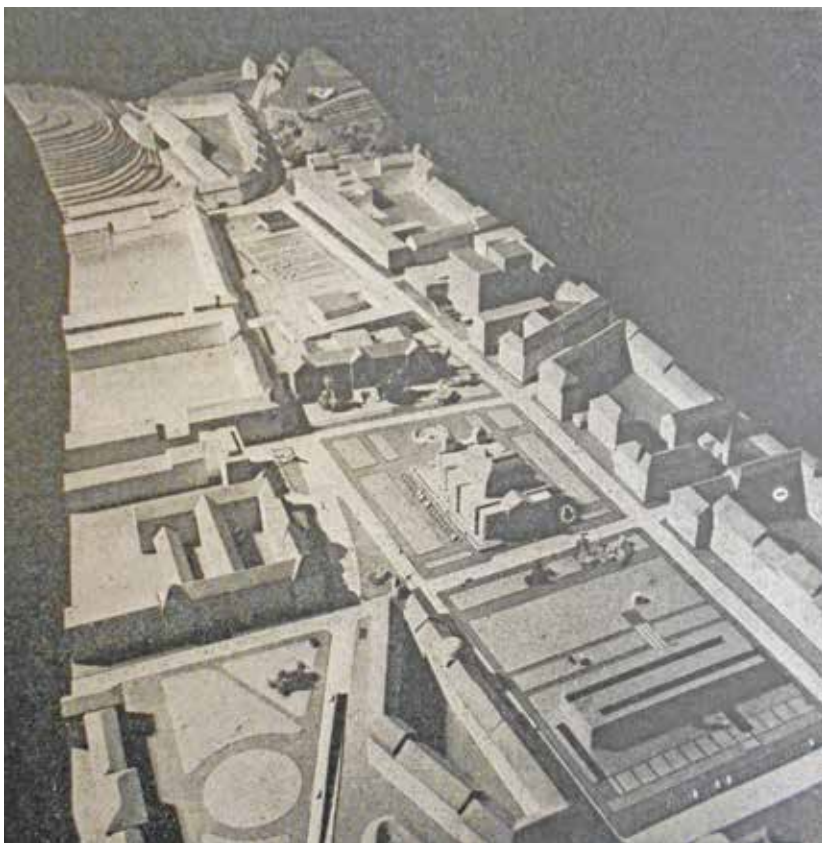
58 UCHYTIĆ, ANDREJ, 1990., 69.

59 SUPEK, RUDI, 1952.-1953., 903-911.

60 SUPEK, RUDI, 1953., 7.

61 N. N., Nova vijećnica gradit će se na Beogradskoj ulici, *Vjesnik* XIV/3044 (14. prosinca 1954.), 7.

62 MOHOROVIČIĆ, ANDRE 1952., 38-39.

11 Arhitektonsko-urbanističko rješenje poteza Ilica – Mihanovićeve ulica, maketa (V. Turina, izvor: N. N., Ilica–Mihanovićeve, Čovjek i prostor VI/82 (1959.), 5)

Architectural-urban design project of the area Ilica – Mihanovićeve Street, model (V. Turina, source: N. N., Ilica–Mihanovićeve, Čovjek i prostor VI/82 (1959), 5)

„urbanističkih fragmenata“, koje je trebalo „konzervirati i kulturno akcentuirati“. Metodologija se sastojala u tome da „pojedini urbanistički problem, bilo zahvata u historijsku čest, bilo formiranja novih česti, valja rješavati u smislu sinteze naučnog analiziranja i umjetničkog kreiranja.“⁶³ Ipak, dok se postojeći ambijenti vide kao predmeti arbitrarnog „kultiviranja“, „korekcije“ i otvaranja pogledu uz purističke postupke, „nove velike urbanističke i arhitektonske zadatke valja kreirati u novim dijelovima grada, a ne rješavati ih u već izgrađenim čestima“.⁶⁴ Mohorovičić tada nije elaborirao odnose postojećeg i planiranog. Iz objavljenog se može tek pretpostaviti da su mu se koncepti probijanja i interpoliranja u starijim cjelinama tada učinili neprihvatljivim.

Početak iste godine u *Vjesniku* su se o središtu Zagreba očitovali zagrebački konzervatori, braneci „historijske dijelove našeg grada“.⁶⁵ Riječ je vjerojatno o prvom javnom obraćanju zaposlenika Konzervatorskog zavoda Zagreb kojim je tada ravnao 33-godišnji Milan Prelog. U Zavodu smještenu na Jezuitskom trgu 1 radilo je tada 15 službenika.⁶⁶

63 Isto, 47.

64 Isto, 49.

65 N. N., Za obranu historijskih dijelova našeg grada, *Vjesnik* XII/2115 (21. veljače 1952.), 6.

66 Trećinu je sačinjavalo administrativno osoblje. Ministarstvo kulture-Uprava za zaštitu kulturne baštine, Središnji arhiv, Konzervatorski zavod Zagreb (MK-UZKB-SA-KZZ), 13-1953, Popis službenika na dan 1. siječnja 1953.

Kako pokazuju arhivski podatci, Zagreb u prve tri godine poraća nije mogao postati predmetom svakodnevnog djelovanja Anđele Horvat, Ane Deanović, Grete Jurišić, Mladena Fučića i Tihomila Stahuljaka jer su obilazili spomenike Slavonije, Hrvatskog zagorja, Banovine, Like i Hrvatskog primorja, popisujući štete, pripremajući pravilnike o zaštiti, nadzirajući radove, pronalazeći počasne konzervatore, pripremajući prve zakonske dokumente i obavljajući nebrojene druge poslove. Isprva se može učiniti da su zagrebačkim arhitektima ambicije mogle samo rasti zbog neopterećenosti da će ih ambulantski konzervatori s putnim nalogima u ruci zaustaviti i pozvati na oprez. Uruđžbeni zapisnici Zavoda uistinu pokazuju da je do 1948. glavni grad bio izvan konzervatorskog fokusa. U zapisnicima nalazimo tek da je Karamanov Zavod koncem 1946. uputio Sailijevom GNO-u dopis o „stršćim tablama“ na Markovu trgu.⁶⁷ Od 1948. do pojave spomenute novinske reakcije početkom 1952. Zavod je s većom predanošću rješavao niz problema, uglavnom na Gradecu i Kaptolu, ne baveći se donjogradskim četvrtima, koje su nakon političke osude i premještanja glavnih urbanističkih zadaća južno od pruge postale teritorij kojim dominiraju uporabne vrijednosti. Od 1948. deset službenika dobilo je zadaću raditi u ambijentima izloženima ostracizmu: u Stepinčevu Nadbiskupskom dvoru i franjevačkom

67 MK-UZKB-SA, Uruđžbeni zapisnik KZZ-a, 921-1946, za 20. studenog 1946.

12 Tkalčićeva ulica, oko 1955. (foto: Z. Strižić, izvor: STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955., 45)

Tkalčićeva Street, c. 1955 (photo: Z. Strižić, source: STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955, 45)

samostanu (u karikaturama su to bila utočišta hrvatskih fašista i njihova ratnog plijena), na kaptolskim kurijama, nadbiskupskom stakleniku, crkvama sv. Marka i sv. Katarine, kapeli sv. Stjepana i Prišlinovoj kuli.

Na Griču, u Ilici, Radićevoj i na Trgu Republike počelo se intenzivnije raditi 1949. godine. Krajem te godine, na poziv potpredsjednika NOGZ-a Mirka Pavlekovića posjećen je Dolac kako bi se dogovorilo *restauriranje* „građevinskih i urbanističkih kompleksa staroga Zagreba“. Pavleković je u društvu Mohorovičića, Vladimira Becića, Ivana Zemljaka, Karamana, Stahuljaka, Grete Jurišić i Mladena Fučića ustvrdio da u Zagrebu „ima relativno malo građevnih starina“ i da „njihova vrijednost ne leži u nekoj naročitoj izrazitosti pojedinih objekata, nego više u skupinama čednih građevina koje nose značajke svog vremena“. Budući da su mnoge takve građevine bile u stanju propadanja ili su „iznakažene pregradnjama“, zatražio je da se pripremi plan za „ispravljanje znamenitosti i pokvarenih dijelova staroga Zagreba.“⁶⁸ U dokumentu je najavljen i skori obilazak „donjih starih dijelova grada“.⁶⁹ Na tragu te političke dijagnostike konzervatori su se posvetili Zagrebu. Od

nezatne aktivnosti dospjelo se do redovitih radova, odnosno ličenja i restauriranja pročelja, popravaka i adaptiranja „male arhitekture“ u Tkalčićevoj i Opatičkoj, o kojima se u tisku dotad pisalo tek u slučaju kakva ekscesa.

U članku objavljenom u *Vjesniku* konzervatori su vjerojatno prvi put izašli u javnost s nedvosmislenim obrambenim stajalištem. Podsjećajući na *Uredbu o izvođenju regulacionog i konzervatorskog plana za historijske dijelove grada Zagreba iz 1940.* koja je dovela do zapuštanja „historijskog ambijenta“ između Gradeca i Kaptola i predviđala razaranje građevina uokolo Tkalčićeve ulice, konzervatori su se javnosti potrudili objasniti „historijsku i arhitektonsku vrijednost područja“. Umjesto rušenja i novogradnje poput onoga na Dolcu koncem 1920-ih, sada je bilo potrebno „pripremiti detaljni regulacijski plan“. On je trebao postati preduvjetom da kuće budu uređene tako da će se „u njima stanovati na suvremeni način.“⁷⁰ Mudro zamišljeni instrument poratnih konzervatora – revitalizacija pomoću rekonstrukcije i adaptacije zapuštene ili oštećene stare građevine, viđen u Poljskoj i Italiji – iskorišten je i ovdje kao rješenje za „beznačajne“ dijelove grada. To je očitovanje moglo pomoći priznavanju njihovih zanijekanih vrijednosti.

68 MK-UZKB-SA-KZZ, 1722-1949, Razmatranje kompleksa staroga Zagreba i njihova restauracija, 28. listopada 1949., 1.

69 Isto, 2.

70 N. N., Za obranu historijskih dijelova našeg grada, *Vjesnik* XII/2115 (21. veljače 1952.), 6.

13 Skalinska ulica, oko 1955. (foto: Z. Strižić, izvor: STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955., 57)

Skalinska Street, c. 1955 (photo: Z. Strižić, source: STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955, 57)

OTKRIVANJE VRIJEDNOSTI U POSTOJEĆEM GRADU 1950-IH

Postojeći grad, kako ga je u ilustraciji svojega Plana nazvao Vlado Antolić koncem 1940-ih⁷¹, do sredine idućeg desetljeća privukao je pozornost konzervatora, novinara, javnosti, upravitelja i arhitekata. Pojava konzervatorske reakcije u javnom tisku ima veće značenje no što se to na prvi pogled čini. Praktički od Szabove smrti konzervatori se nisu oglašavali, vjerojatno osjećajući nelagodu u iskušavanju vlastite uloge u javnosti. Karaman se nakon iskustva kratkog uhićenja u lipnju 1945. u novinama javljao većinom kao povjesničar umjetnosti. Njegove su mlade kolege Stahuljak, Anđela Horvat, Greta Jurišić i Ana Deanović o radu svojeg zavoda radije izvijestile u novim stručnim časopisima *Historijski zbornik*, *Zbornik zaštite spomenika kulture*, *Republika* i *Arhitektura*. Tako je bilo i s prvim voditeljem

71 ANTOLIĆ, VLADO, 1949., 28. Zanimljivo, Antolić razlikuje „postojeći“ i „historijski grad“.

riječkog Zavoda Aleksandrom Percom.⁷² Iznimku čini utjecajni ravnatelj splitskog Zavoda Cvito Fisković, čiji su novinski članci o konzervatorskom djelovanju, ratnim štetama i obnovi od 1945. objavljivani u *Slobodnoj Dalmaciji* i *Vjesniku*, jer je konzervatorski posao vidio kao sastavni dio društvene reforme.

Otkako su muzealci i konzervatori osnovali svoje Društvo te u travnju 1952. započeli objavljivati *Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih naučnih radnika NRH*, percepcija njihova rada morala se promijeniti. U kratkom razdoblju prve polovine pedesetih, Milan Prelog i Iva Perčić pisali su u javnim glasilima o odnosu prema prošlosti, ustroju konzervatorskog sustava, metodologiji i rezultatima rada. Agilnosti Preloga⁷³ odgovarala je predanost Ive Perčić⁷⁴. O promjeni statusa struke u očima vlasti svjedoči vijest iz 1953. o preseljenju ureda KZZ-a u udobnije prostore Opatičke 10.⁷⁵

No, jedna publikacija iz 1955. označila je promjenu poimanja grada u kojem se činilo kako su pogledi stanovnika bili usmjereni samo novogradnjama. Ona nije bila djelo povjesničara umjetnosti ili konzervatora: naprotiv, plod je poetskog bilježenja zaboravljenih prostora kamerom modernističkog arhitekta Zdenka Strižića (1902.-1990.). Knjiga *Svijetla i sjene* izazvala je pozornost i prije objave kao prva gradska monografija.⁷⁶ Pionirsko djelo podijeljeno u tri poglavlja (*Zagreb u prošlosti*, *Otkrivanje nepoznatog Zagreba* i *Zelenilo Zagreba*) objavljeno je u Strižićevoj osobnoj nakladi, a tiskano u Grafičkom zavodu Hrvatske nešto prije njegova emigriranja. Ono ipak nije predstavljalo tek arhitektov osobni oproštaj od zavičaja. U pripremi su mu pomogli Boris Magaš, Zvonimir Radić i Tihomil Stahuljak, knjigu je opremio Ivan Picelj, a na početnim je stranicama Jure Kaštelan napisao da je grad u ovoj knjizi „opjevala fotografska kamera, rastvoreno i osjetljivo oko ljubavi.“⁷⁷ (sl. 12)

Prva poratna knjiga o Zagrebu, u kojem se pjesništvo snimaka spojilo s umjetnošću riječi, nije donijela nijedan snimak masovnih okupljanja, trijumfalizma, udarništva; zapravo nijednu sliku koja bi prikazivala uspjehe sustava i Strižićeve cehovske braće ostvarene južno od Kolodvora. Leća njegove kamere luta po Griču, Kaptolu i okolnim

72 PERC, ALEKSANDAR, 1948., 4.

73 PRELOG, MILAN, 1951., 7; PRELOG, MILAN, 1952., 4; N. N., Počelo savjetovanje konzervatora FNRJ, *Slobodna Dalmacija* XI/2538 (7. travnja 1953.), 2; N. N., Predavanje dr. Milana Preloga, *Glas Zadra* V/177 (6. studenog 1954.), 3.

74 PERČIĆ, IVA, 1953.a, 3; PERČIĆ, IVA, 1953.b, 3; PERČIĆ, IVA, 1953.c, 5; PERČIĆ, IVA, 1954., 3.

75 N. N., Konzervatorski zavod seli u nove prostorije, *Vjesnik* XIII/2606 (19. srpnja 1953.), 7.

76 N. N., Prva monografija o Zagrebu, *Vjesnik* XV (24. siječnja 1955.), 7.

77 STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955.a, 7. U „natisku“ knjige iz iste godine, pod naslovom *Gornji grad*, pored Strižićevih snimaka nalaze se stihovi Bore Pavlovića. Usp. STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955.b.

14 Radićeva ulica, oko 1955. (foto: Z. Strižić, izvor: STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955., 63)

Radićeva Street, c. 1955 (photo: Z. Strižić, source: STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955, 63)

15 Prostor između utvrda katedrale i Gradeca, oko 1955. (foto: Z. Strižić, izvor: STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955., 115)

Space between the fortifications of the cathedral and Gradec, c. 1955 (photo: Z. Strižić, source: STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955, 115)

ulicama, prikazujući slikovito, svakodnevno kao poetsko, zapušteno i – staro.⁷⁸ (sl. 13). Strižić je u uvodu iznio snažne i sugestivne riječi o prostoru koji je snimio. U knjizi je, piše, prikazana historija grada koja nije vezana „uz monumentalne i važne javne građevine: ona proizlazi iz sredine što ju je stvarao prosječni građanin“.⁷⁹ (sl. 14) Pored tog autentičnog pristupa zbilji i naslijeđu malog čovjeka koji je trebao postati junak nove političke zbilje, snimateljevo fokusiranje na starogradske ulomke imalo je precizan cilj: „Prikazivanje dijela namjesto cjeline ima svrhu da izazove radoznalost i pobudi interes, ali se također želi upozoriti na one pojedinosti, koje su bitne, a koje često i ne zapažamo.“ Strižić je promatraču želio otkriti „jedan svijet, u kome, doduše, živimo, ali ga vrlo malo ili baš nikako ne primjećujemo.“⁸⁰ Iako snimateljeve primjedbe o objektima prošlosti kao skrivenim isječcima mogu podsjetiti na Mohorovičićevo akcentuiranje odabranih urbanih fragmenata, ti pisci po dvjema značajkama pripadaju različitim svjetovima: intelektualnoj neovisnosti i odnosu prema starim ambijentima. Prije odlaska iz Zagreba, Strižić je zapisao: „Zbirka ovih slika nastala je u želji, da zaboravljene i nezapazene, a ponekad prezrene i ugrožene dokumente prošlosti ovog našeg starog kulturnog središta ponovo otkrijemo i približimo građanima i posjetiocima Zagreba, te da ih na taj način možda i ušćuvamo.“⁸¹ (sl. 15)

Strižićeva knjiga može podsjetiti na srodne primjere pojedinaca iz povijesti konzerviranja koji su sugestivnim tekstovima i slikama otvarali oči neosjetljivoj zajednici. Bilo bi pretjerano reći da je prva poratna monografija grada postala prekretnicom u tretiranju dotad odbačenih gradskih

78 Karta na kraju knjige *Svijetla i sjene* prikazuje samo prostore srednjovjekovnih jezgara, ukazujući na prodore u dijelu te urbane strukture načinjene u 20. stoljeću.

79 STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955.a, 9.

80 STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955.a, 10.

81 STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955.a, 13.

vrijednosti, ali nam se čini da bi bilo nepravедno reći i da su Strižićevi snimci i lucidne primjedbe samo plodovi duha vremena. U svakom slučaju, snaga njegovih slika i riječi pojavila se u doba preobrazbe prevratničke retorike u praktične postupke očuvanja, pa je u mjesecima pripreme knjige, objavljene u lipnju 1955., već započeo restauratorski rad u Tkalčićevoj.⁸²

Pojedincima su se uskoro pridružile ustanove. Važnu ulogu u podizanju svijesti i vrjednovanju „starog Zagreba“ pedesetih je godina imao Muzej grada Zagreba na čelu s ravnateljem dr. Franjom Buntakom. Djelatnici Muzeja su izložbeni, pedagoški i publicistički rad, na tragu bivšega ravnatelja Gjura Szaba, posvetili dotada malo obrađivanoj temi Zagreba 19. stoljeća. Tako su organizirane izložbe: *Zagreb u početku 19. stoljeća* (1956.), *Zagrebački motivi u radovima naših starijih grafičara* (1957.), *Klasicizam u Zagrebu* (1958.), a 1962. *Zagrebački graditelj Janko Jambrišak i Prva gospodarska izložba u Zagrebu 1864. godine*. Muzej je od 1957.

82 N. N., Stari Zagreb. Restauriranje Tkalčićeve ulice, *Vjesnik* XV/3121 (17. ožujka 1955.), 7 i BA, 1955., 7.

16 Roca, Stambena zgrada Drage Galića na Svačićevu trgu u Zagrebu (izvor: GALIĆ, DRAGO, 1957., 2)

Roca, apartment building designed by Drago Galić on Svačićev Square in Zagreb (source: GALIĆ, DRAGO, 1957, 2)

objavljivao časopis *Iz starog i novog Zagreba*, a podupirana je i monografska obrada zagrebačkih tema.⁸³

Kustosica Muzeja Lelja Dobronić posvetila se tada proučavanju povijesti, arhitekture i urbanističkog razvoja Zagreba. U nakladi Muzeja objavila je knjige *Stare numeracije kuća u Zagrebu* i *Zagrebački graditelj Janko Jambrišak* (1959.) te *Zaboravljeni zagrebački graditelji* (1962.),⁸⁴ a Urbanistički zavod Zagreba objavio joj je 1961. knjigu *Stari planovi Zagreba*. Obrada opusa *zaboravljenih graditelja* koji su stvarali na području Donjega grada imala je ulogu senzibiliziranja građana. Dobronić se bavila i urbanističkim temama (nestale numeracije te za javnost utjecajni stari prikazi grada) jer „[u] tom vremenu naglog rasta grada i stalnog mijenjanja njegova lika želimo publiciranjem ovih starih planova otkriti i otrgnuti zaboravu vrijeme, kada je grad također rastao, doduše sporije nego danas, ali čiji rast cijenimo zbog ostvarenih ljepota“.⁸⁵

Arhitekti Ivan Zemljak, Vladimir Turina i Alfred Albini istaknuli su se tada publicističkim radom o Donjem gradu. Zemljakovi i Turinini tekstovi bili su kritički angažirani,

upozoravajući na aktualne probleme.⁸⁶ Albini je, pak, sredinom pedesetih započeo znanstveno valoriziranje klasiističkog opusa arhitekta Bartola Felbingera, kao i suradnju s konzervatorskom službom.⁸⁷ Trojica arhitekata u svojim su publicističkim radovima redovito zauzimali zaštitničko stajalište prema donjogradskom ambijentu, no u arhitektonsko-urbanističkim prijedlozima zagovarali su rušenja i supstituciju staroga novim.

Sredinom pedesetih zbivaju se, dakle, prvi pomaci u percepciji zanemarenih starijih cjelina, kako u muzejsko-konzervatorskoj, tako i u arhitektonskoj zajednici. Čini se da je knjiga prononsiranog modernista Strižića o vrijednostima ambijenta (ili *Stimmunga*), promicanima od 1900., imala odjeka u objema zajednicama. Muzealci i konzervatori su se na taj poziv odazvali. Sada je bio red na Strižićeve kolege. Interes modernista za Donji i Gornji grad počeo se, vidjeli smo, znatnije razvijati tijekom šestog desetljeća. Te interese možemo vidjeti u projektima koji su ostali u skicama ili su postali antologijska djela hrvatske arhitekture 20. stoljeća. Dva koncepta, organski izraslog starijeg i distanciranog

83 STRUKIĆ, VOJAK, 2007., 94-99.

84 Isto.

85 DOBRONIĆ, 1961., bez paginacije.

86 TURINA, VLADIMIR, 1961., 4, ZEMLJAK, IVAN, 1954., 3, ZEMLJAK, IVAN, 1955., 1 i ZEMLJAK, IVAN, 1958., 1.

87 UCHYTIL, ŠTULHOFER, 2007., 100 i UCHYTIL, 1990., 92.

novog grada, koja su se u Mohorovičićevoj studiji iz 1952. činila nespojivima, podvrgnuta su reviziji.

Zato su se, s jedne strane, pojavili prijedlozi rušenja i interpoliranja u „historijskom“ i „postojećem“ gradu⁸⁸, koji su izazvali ogorčenje jer su nisu bavili odmakom i razlikovanjem, nego poništenjem i supstitucijom. S druge su strane ostvareni projekti izgradnje višekatnica Vitića, Iblera, Hitila, Jovičića i Žuljevića. Oni su se uklapali u duh vremena, odnosno kult nebodera, koji je zahvatio društva u modernizaciji, od berlinske Hansa-Viertel do hrvatskih gradova.⁸⁹ U trobroju *Arhitekture* s početka 1960. svedeni su računi u izgradnji ikona arhitekture socijalističkog Zagreba: pored Ostrogovićeve Vijećnice predstavljeni su i izvedeni projekti nebodera na Trgu Republike i u Martičevoj.⁹⁰ Nekoliko godina ranije počela se promišljati mogućnost „infiltriranja“ modernističke arhitekture u donjogradski ambijent, od dogradnje dječje bolnice u Klaićevoj i zgrade Željpoaha do planiranja novogradnje na uglu Martičeve i Smičiklasove.⁹¹ Koncem pedesetih i Drago Galić, jedan od prvaka soliterne izgradnje u Ulici proleterskih brigada, odlučio se na odmjerenje snaga s prošlosti, odnosno s postojećim ambijentom Svačićeva trga i djelom značajnih prethodnika, Mladena Kauzlarića i Viktora Kovačića (sl. 16). Galićevo postupanje u tom prostoru pokazuje poraz ispolitiziranih vizija fizičkog i vrijednosnog odvajanja gradova u Zagrebu. Projekt je bio uvjetovan autoritetom habsburškog urbanizma i prvim susjedom, Kovačićevom zgradom *Slaveksa*, koju je arhitekt u znak poštovanja prikazao *pored* svoje zgrade.⁹² Nepotpisani je kritičar 1957. napisao da je „Galić ovdje pokazao da je arhitektura prije svega ideja unutar specifičnih prilika“, a te se „prilike“ mogu svesti pod zajednički nazivnik *ambijenta*.⁹³

Taj pojam, kojim su se već pola stoljeća bavili spominjani teoretičari gradogradnje i konzerviranja srednje Europe i Italije, izronio je nakon Drugoga svjetskog rata kao golemi izazov za nov naraštaj urbanista i konzervatora. Razaranje Njemačke bilo je takvo da se nakon rata nije moglo govoriti o kontinuitetu u odnosu na čuvanje „slike grada“ ili „ulične slike“, o kojima su pisali Gurlitt, Rehorst, Stübgen i Buls. U Italiji gradovi nisu bili razoreni u tolikoj mjeri, pa su Pane, Bonelli, Pica, Gazzola, Barbacci, De Angelis d'Ossat i Ceschi

88 Vidi ranije prijedloge arhitekata i M., 1953., 7.

89 Usp. BRIHTA, ŽELJKO, 1957., 5 i N. N., Osvrt na *Interbau* u Berlinu – četvrt Hansa, *Arhitektura* 1-6 (1957.), 56-64. Neboderi se u poratnom Zagrebu spominju od kraja 1940-ih, a značajnom temom u dnevnom tisku postaju 1953., kada se piše o njihovoj izgradnji u Rijeci, Šibeniku i Splitu.

90 N. N., Zgrada Narodnog odbora grada Zagreba, *Arhitektura* XIV/1-3 (1960.), 50-54; I. Z., 1960., 55-57; MUTNJKOVIĆ, ANDRIJA, 1960., 58-59.

91 PERŠEN, MIRKO, 1954., 4 i M. J., 1954., 4. O izgradnji Željpoaha JURIC, VUKADIN, 2011.

92 Dio dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu, Stambena zgrada, Svačićev trg 14, objavila je PALADINO, ZRINKA, 2011., 175.

93 N. N., Stambena zgrada u Zagrebu, *Arhitektura* XI/1-6 (1957.), 12-14.

često raspravljali o ambijentu, revidirajući predratne koncepte Giovannonija. Taj je naraštaj imao znatan utjecaj na poratni konzervatorski pokret koji je pedesetih postajao globalnim. Njihov je fokus bio usmjeren razorenim, zapuštenim ili modernizacijom ugroženim starim gradovima značajne međunarodne reputacije. Zagreb se, barem do 1960-ih, nije mogao ubrojiti u te gradove. Odatle distinkcija, s početka članka, Zagreba i primorskih gradova, koji su, usprkos razaranjima, imali kontinuitet postojanja od staroga vijeka, a k tome su proživjeli i znatna razaranja. Zato ne čudi da se o tretiranju „historijskih ambijenata“ Splita piše od 1948.⁹⁴ te da su na znanstvenom skupu milanskog Trijenala 1957. Bruno Milić, Tomislav Marasović i Zdenko Sila govorili isključivo o čuvanju ambijenata priobalnih gradova.⁹⁵

Ambijenti koji su postali dijelom rasprava konzervatora na njemačkim *Danima njege spomenika* i Giovannonijevih spisa prije Prvoga svjetskog rata, da bi 1931. bili zaštićeni u *Atenskoj povelji* (članak 7) i talijanskim *Normama za restauriranje* (članak 6), nakon 1945. bili su u ruševinama i izloženi ideološkim i urbanističkim eksperimentima normaliziranja podijeljenih europskih društava. Prije no što su se 1957. zagrebački konzervatori pretplatili na Zevijev časopis *Architettura*, u kojem je od 1955. sjedinjena kronika novogradnji i povijest arhitekture, Savezni institut za zaštitu spomenika inicirao je raspravu o starim gradovima. U lipnju 1956. direktor beogradskog Instituta Vlado Mađarić poslao je Konzervatorskom zavodu u Zagrebu dopis u kojem ga je izvjestio o održanom sastanku vezanom uz „zaštitu i uređenje urbanističkih cjelina i ambijenata spomeničkog karaktera“. Nakon iznošenja tog akutnog i „složnog problema“ na Savjetovanju urbanista FNRJ u Portorožu u svibnju 1956., nastavljeni su naponi za interdisciplinarnim djelovanjem. U tezama koje je Mađarić poslao zagrebačkim konzervatorima ističe se potreba pomirenja zahtjeva „realnog života“ i „neosporne kulturne potrebe da se i vrijednosti naselja iz prošlosti sačuvaju“. U pokušaju odgovora na pitanje što čuvati, što rušiti i kako „oblikovati“ ambijente, zavodi su dobili dodatnu zadaću pripremiti elaborate, koji bi uključivali i izradu popisa urbanističkih cjelina s njihovim teritorijima. Dokument je trebao približiti konzervatore i urbaniste. Temeljna načela na kojima su oni trebali zasnovati svoju buduću suradnju kretala su se oko pitanja očuvanja osnovnih karakteristika naselja

94 N. N., Splitske vijesti. Čišćenje historijskih ambijenata u Splitu, *Slobodna Dalmacija* VI/1123 (5. rujna 1948.), 5; N. N., Radovi na čišćenju historijskih ambijenata u Splitu, *Slobodna Dalmacija* VI/1135 (19. rujna 1948.), 3.

95 Usp. MILIĆ, BRUNO, 1957., 61-68, MARASOVIĆ, TOMISLAV, 1957., 83-90 i SILA, ZDENKO, 1957., 131-142.

96 MK-UZKB-SA, 760-1956, Mađarić KZZ-u, 5. lipnja 1956., dokument na devet stranica.

97 Isto, 1.

17 Zračni snimak Kaptola, Dolca i dijela Donjeg grada, oko 1959. (foto: M. Pavić, izvor: PAVIĆ, 1959.)
Aerial photo of Kaptol, Dolac and part of Donji grad, c. 1959 (photo: M. Pavić, source: PAVIĆ, 1959)

18 Portret Marije Baltić, s. d. (izvor: Ministarstvo kulture, Konzervatorski odjel u Zagrebu)

Portrait of Marija Baltić, undated (source: Ministry of Culture, Conservation Department in Zagreb)

(„silueta i plastika grada“), uklanjanja („odstranjivanja“) dogradnji „u svrhu stvaranja negdašnjeg ambijenta“, stvaranja novih ambijenata dogradnjama, izgleda novih objekata („u istoriskom stilu ili savremenom duhu“), povezivanja staroga i novoga („mногоstrukog jedinstva ili prividne vremenske uniformnosti“), izoliranja povijesnih spomenika, očuvanja zelenih površina i stvaranja novih trgova, asanacije i očuvanja regionalnog arhitektonskog izraza.⁹⁸ Ambicije Mađarićeva Instituta bile su velike i zasnivale su se na pozitivnim iskustvima, primjerice iz Hrvatske, gdje je Prelog već uspješno radio na istraživanju i saniranju Poreča, a splitski konzervatori i urbanisti na Dioklecijanovoj palači i njenu neposrednom okolišu.

Postupni zaokret od gradogradnje prema revitaliziranju postao je tada dio političkog interesa.⁹⁹ To se, prije odluke Holjevčeva GNO-a da osnuje vlastiti konzervatorski zavod usred urbane ekspanzije, vidjelo u dvije publikacije, koje

98 Isto, 3-4.

99 Sabor je početkom 1956. osnovao Odbor za urbanizam pod vodstvom Ivana Krajačića. U njemu su, među ostalima, djelovali Milutin Baltić kao član Izvršnog vijeća, arh. Strižić i tadašnji ravnatelj Konzervatorskog zavoda Zagreb Rikard Marasović. N. N., Konstituiran Odbor za urbanizam Izvršnog vijeća, *Vjesnik* XVI/3374 (8. siječnja 1956.), 2.

su se nastavile na Strižićev model. Prva je fotomonografija Milana Pavića, objavljena 1959., u kojoj snimatelj iz ptičje perspektive prikazuje Donji grad i Kaptol (sl. 17), potom se usmjerava novogradnjama na jugu i preko Save. Na početku knjige vidi se sinteza starih i novih političkih spomenika, gradskog grba iz 1499. i prepuna Jelačićevog trga 1945. godine. Holjevac je tu sintezu opisao riječima: „Zagreb je grad bogate prošlosti i njegovi brojni *spomenici rječito svjedoče*, da su građani Zagreba, njegovi radni ljudi, oduvijek stajali u prvim redovima revolucionarnih borbi“.¹⁰⁰ *Pamćenje i prevrat* tako je postala svojevrsna politička krilatica zagrebačke vrhuške, što se vidi i u drugoj ilustriranoj publikaciji, monografiji Toše Dabca.¹⁰¹

Dvije godine poslije Klaudije Mirković napisao je: „Kad se kaže – Novi Zagreb – onda u tom pojmu želimo integrirati sa starim gradom sve ono što je novo sagrađeno na njegovu teritoriju, što svaki od nas pamti u okvirima vlastitog vijeka s onim, što je preraslo te okvire, prešlo našu intimnu spoznaju o gradu u kome živimo s objektivnom stvarnošću i zamahom izgradnje.“¹⁰² Stari i Novi Zagreb, činilo se, bili su tada integrirani. Pamćenje, ljubav, oblikovanje i očuvanje – zasebne geste pojedinaca, usmjerene odbačenom gradu, vodile su osnutku gradske konzervatorske službe.

OSNUTAK ZAVODA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE GRADA ZAGREBA 1961. GODINE

Nakon višegodišnjih rasprava o modernističkom planiranju Zagreba, početkom šezdesetih godina stečeni su uvjeti za stvaranje novog institucionalnog okvira konzervatorskog djelovanja. To je vrijeme „kada se širi služba zaštite spomenika kulture u SR Hrvatskoj osnivanjem novih zavoda, budući da, do tada postojeći konzervatorski zavodi u Zagrebu, Splitu i Rijeci nisu mogli kako zbog veličine područja koje su pokrivali tako i zbog nedostatnog osoblja udovoljavati sve većim potrebama zaštite spomenika kulture“.¹⁰³

Nekoliko mjeseci prije odluke, u novinama su postavljena pitanja o osnutku gradskog zavoda, koji bi trebao preuzeti zadaću očuvanja ponovo ili tek otkrivene gradske baštine. Ondje se može doznati da su pojedini dijelovi starijih ambijenata (Gornji grad, Kaptol, Maksimir, sklop trgova na Zelenoj potkovi) unutar postojećeg sustava već bili zaštićeni kao cjeline ili pojedine zgrade.¹⁰⁴ Nekoliko tjedana poslije NO Općine Donji grad osnovao je Zavod za urbanističko i arhitektonsko uređenje Donjeg grada, s temeljnom zadaćom urbanog planiranja novoga grada ili

100 PAVIĆ, MILAN, 1959., 3. Naglasci autorā.

101 DABAC, TOŠO, 1961.,

102 MIRKOVIĆ, KLAUDIJE, 1963., 2.

103 LUČIĆ, BRANKO, 1982.-1983., 7.

104 H. K., 1960., 7.

novih pojedinosti unutar starijih cjelina.¹⁰⁵ U težnji da se rad urbanista i konzervatora integrira, početkom 1961. čitatelji *Vjesnika* mogli su pročitati da je osnovan i gradski konzervatorski zavod. Dotad nadležni zavod se „mnogo zalagao za zaštitu spomenika u Zagrebu, ali taj posao nije mogao biti potpuno uspješan zbog broja i specifičnosti kulturnih spomenika u Zagrebu i raspoloživih materijalnih sredstava.“¹⁰⁶

NOGZ je tako na 37. sjednici Gradskog vijeća i 38. sjednici Vijeća proizvođača, održanoj 6. siječnja 1961., osnovao *Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba*.¹⁰⁷ Sjedište zavoda bilo je isprva u prostorijama nove Gradske vijećnice u Ulici proleterskih brigada 45, a fotolaboratorij je smješten u Demetrovoj 11.¹⁰⁸ Prilikom upisa u Registar ustanova, pod stavkom 5 detaljnije se opisuju zadaće Zavoda, koji je bio dužan provoditi „stručne upravne i druge poslove u oblasti zaštite spomenika“. Pritom se precizira da Zavod „razmatra, proučava, istražuje i naučnim metodama obrađuje pitanja iz oblasti zaštite spomenika; brine se o korištenju spomenika u društvenom vlasništvu; organizira i u slučaju potrebe provodi zaštitne radove na spomenicima; vodi Registar spomenika; vrši zahvate na spomenicima; vodi evidenciju spomenika; izrađuje elaborate za konzerviranje, restauriranje, popravak spomenika i druge lične radove; surađuje s muzejima, galerijama, bibliotekama i pojedincima u evidenciji, obradi i čuvanju spomenika kulture.“¹⁰⁹ Branko Lučić se dvadeset godina kasnije prisjeća: „bitku za staru Tkalčićevu ulicu kao i za Gornji grad i Kaptol izvojevao je još Konzervatorski zavod u Zagrebu. Najteža bitka za zaštitu zagrebačkog Donjeg grada kao spomenika kulture čekala je mladi zagrebački Zavod“.¹¹⁰

Prema točki 5. Rješenja o osnivanju Zavoda, njime je imao upravljati Direktor i Savjet koji se sastoji od „članova koje imenuje Narodni odbor grada iz reda građana koji svojim radom mogu doprinijeti izvršenju zadataka savjeta; predstavnika određenih ustanova, zainteresiranih društvenih i drugih organizacija i stručnih udruženja čiji je zadatak da se bave zaštitom spomenika i predstavnika zainteresiranih državnih organa; te članova koje bira kolektiv Zavoda iz svojih redova“.¹¹¹ Ovaj članak može se shvatiti kao prak-

ticiranje socijalističkog samoupravljanja, ali i kao retorički paravan za stalni politički nadzor osnivača, budući da se konzervatori nisu kanili baviti pojedinostima, nego cjelovitom slikom grada obilježenom poratnim preobrazbama i ratom interesa. Članovi Savjeta birani su na mandat od dvije godine.

Povjesničarka umjetnosti i konzervatorica Marija Baltić 1924. – 1977., (sl. 18) imenovana je direktoricom Zavoda na 36. zajedničkoj sjednici Gradskog vijeća i Vijeća proizvođača NOGZ-a održanoj 7. travnja 1961.¹¹² Potpisnik rješenja je Većeslav Holjevac.¹¹³ Direktoričini zadaci bili su rukovođenje radom ustanove te upravljanje i izvršenje financijskih planova Zavoda.¹¹⁴ Osoblje su sačinjavala dva konzervatora i tri pripravnika povjesničara umjetnosti: Vladimir Ukrainčik (*Ukrainczyk*), Branko Lučić, Željko Filipec, Cecilija Raffaeli-Sunko, Stanka Domin, a uz njih i tajnica Vera Goldstein, računopolagač Darinka Polak te pomoćna službenica Mica Kolesarić.¹¹⁵ Na 38. zajedničkoj sjednici Gradskog vijeća i Vijeća proizvođača održanoj 14. srpnja 1961. jedna od točaka dnevnog reda bilo je imenovanje članova u savjet Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Tada je za člana imenovan Milan Prelog.¹¹⁶

SJEDNICE ZAVODA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE GRADA ZAGREBA O OČUVANJU AMBIJENTA DONJEG GRADA

Na samom početku djelovanja Zavoda na inicijativu Marije Baltić otvoreno je pitanje valorizacije donjogradskog urbanizma. Predmetima, odnosno spomenicima pristupalo se, prisjećaju se sudionici, savjesno i timski.¹¹⁷ Postupci zaštite provedeni su od valorizacije do dokumentacije cjeline i metodološke potkrijepljenosti. Baltić je proširila „sistem vrijednosti od mjerila estetskih analogija stila na području arhitektonske tipologije i njenih urbanih vrijednosti u slojevitom strukturiranju gradskog prostora, primjenjujući u postupku atribucije i povijesno-tehničkog prezentiranja konstruiranja grada i građevno-tehničke komponente (materijal, tehnologiju, konstrukciju)“.¹¹⁸

105 N. N., Donji grad: osnovan Zavod za urbanističko i arhitektonsko uređenje, *Vjesnik XXI/4977* (15. prosinca 1960.), 11.

106 N. N., Osnivanje zavoda za zaštitu spomenika, *Vjesnik XXII/4996* (6. siječnja 1961.), 5.

107 Državni arhiv Zagreb (DAZ), Zapisnik 37. sjednice Gradskog vijeća, dodatak Rješenje o osnivanju Zavoda, 1962., 69.

108 N. N., Upis u registar ustanova. Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, *Narodne novine XVIII/47* (28. studenog 1962.), 12.

109 N. N., Upis u registar ustanova, 12-13. U tekstu Rješenja o osnivanju Zavoda pod točkom 3. također su navedene zadaće Zavoda. Usp. DAZ, Zapisnik 37. sjednice Gradskog vijeća, dodatak Rješenje, 69.

110 LUČIĆ, BRANKO, 1982.-1983., 7.

111 DAZ, Zapisnik 37. sjednice Gradskog vijeća, dodatak Rješenju o osnivanju Zavoda, 69.

112 Baltić je od 1961. do 1967. bila ravnateljica Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, a 1965. i 1966. je sudjelovala u osnivanju Restauratorskog zavoda Hrvatske. Od 1967. do 1975. ili 1976. bila je na čelu Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture. FILIPEC, ŽELJKO, 1976.-1977., 267 i usmena komunikacija s konzervatoricom u miru Mirjanom Visin.

113 DAZ, Zapisnici zajedničkih sjednica Gradskog vijeća i vijeća proizvođača 1961. Zapisnik 36. sjednice, 8 i dodatak Zaključku.

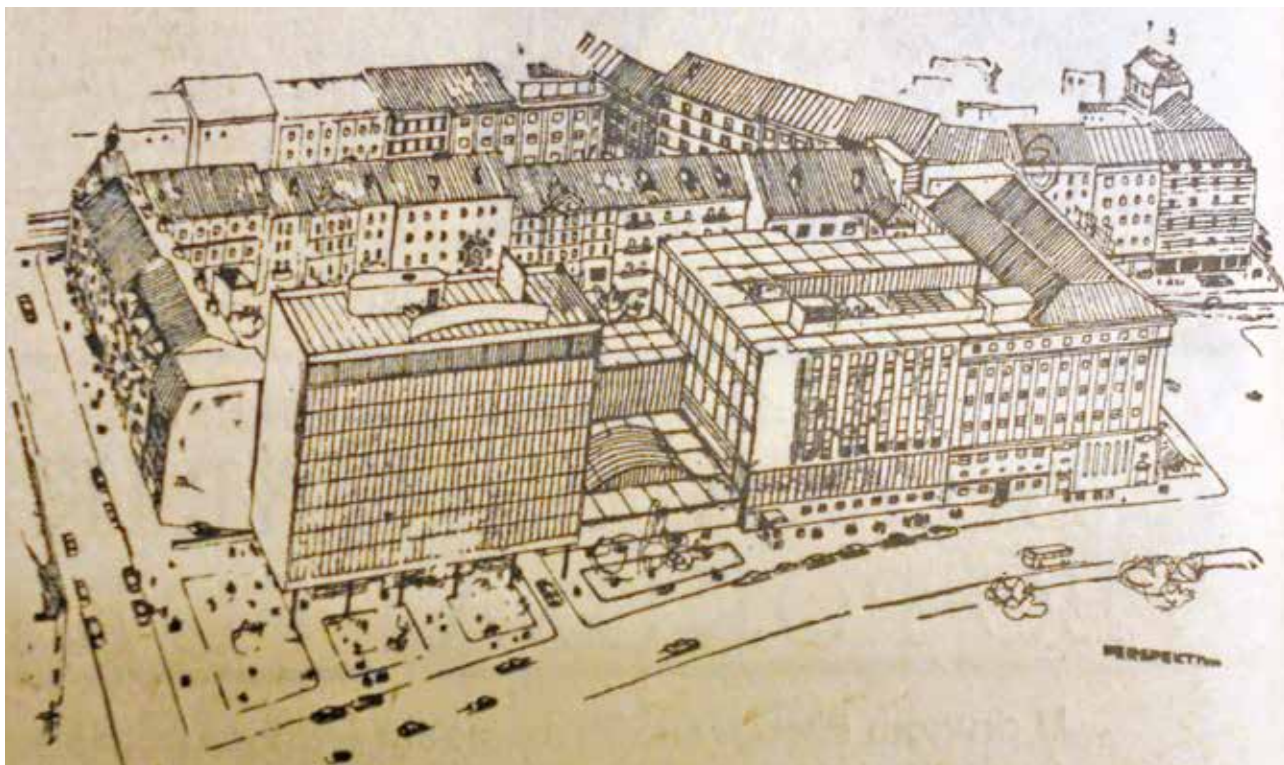
114 DAZ, Zapisnik 37. sjednice Gradskog vijeća, dodatak Rješenju o osnivanju Zavoda, 71.

115 LUČIĆ, BRANKO, 1982.-1983., 12.

116 DAZ, Zapisnici zajedničkih sjednica Gradskog vijeća i vijeća proizvođača 1961. Zapisnik 38. sjednice, 1160 i dodatak Zaključku.

117 FILIPEC, ŽELJKO, 1976.-1977., 267.

118 Isto.

19 Projekt izgradnje hotela/poslovne zgrade u Cesarčevoj ulici u Zagrebu (crtež: I. Vitić, izvor: B. V., 1961., 6)
Design for hotel/office building in Cesarčeva Street in Zagreb (drawing: I. Vitić, source: B. V., 1961, 6)

Za osjetljivije predmete Baltić bi redovito sazivala radne timove, koji su se bavili inventarizacijom i dokumentacijom, studijskom obradom i utvrđivanjem metodologije. Ovisno o predmetu rasprave, u sastavu povjerenstava nalazili su se stručnjaci s područja arhitekture, urbanizma, povijesti umjetnosti i srodnih struka.¹¹⁹ Od 22. siječnja do 4. lipnja 1962. održane su sjednice *Komisije za arhitekturu i urbanizam* Zavoda. Ona se bavila „problematikom zaštite urbanističkih cjelina, ambijenata i spomenika arhitekture na području djelatnosti Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba“, uključujući Donji grad i Vlašku ulicu.¹²⁰ Njezini članovi bili su ugledni arhitekti, urbanisti i konzervatori poratnog Zagreba: predsjednik Drago Galić, Drago Ibler, Aleksandar Dragomanović, Branislav Radimir, Neven Šegvić i Božidar Rašica te povjesničar umjetnosti Milan Prelog. Na sjednicama je sudjelovalo i osoblje Zavoda s Marijom Baltić na čelu.¹²¹ Na prvoj sjednici Komisije utvrđena

119 „(...) ona je imala uvijek ozbiljno kompetentno zaleđe za odluke. Zapravo puno je napravila svojim stavom.“ Zahvaljujemo konzervatorici Mirjani Visin na podatcima o radu Marije Baltić.

120 Ministarstvo kulture – Konzervatorski odjel Zagreb (MK-KOZ), Izvod iz zaključka I. sjednice Komisije za arhitekturu i urbanizam Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, 22. siječnja 1962., 1.

121 Uz nju su bili i Stanka Domin, Željko Filipec, Branko Lučić, Vlado Ukrainčik, Lia Sunko te vanjski suradnik Zavoda arhitekt Glunčić i Vera Goldstein kao zapisničarka. MK-KOZ, Izvod iz zapisnika sa I. sjednice Komisije za arhitekturu i urbanizam Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, 22. siječnja 1962., 1.

je jedna od primarnih zadaća: prikupljanje dokumentacije i studijska obrada zona Trga maršala Tita, poteza Zrinjevac – Glavni kolodvor te ambijenta Vlaške ulice. Pored zaštite tih užih područja bila je zaštita neposredne okoline, pa su postavljene i šire granice.¹²²

Na trećoj i četvrtoj sjednici, održanima 27. veljače i 9. svibnja 1962., glavna točka dnevnog reda bilo je podizanje novogradnji s prijedlozima razaranja u Vlaškoj ulici.¹²³ O kakvim je zamislama bila riječ pokazuju arhivski podatci i napisi objavljeni na stranicama *Vjesnika* uskoro nakon osnutka gradskog Zavoda. Na početku Nove 1961., u koju se, Titovim riječima, ušlo „s puno optimizma u perspektive našeg socijalističkog razvitka“, nastavljen je progon zapuštene male arhitekture u gradskom središtu. Unatoč uspjesima konzervatora u Tkalčicevoj, Z. Gaberšek obrušio se na ruševne kuće u Vlaškoj 18 i 20, podsjećajući da je godinu ranije „udarcima pijuka radnika komunalnog poduzeća *Cesta*“ srušena i ona na kućnom broju 16, u kojoj je živio mladi August Cesarec, nazvavši ju 1916. „odvratnom stračarom“. Umjesto tih *stračara* s nadom se očekivala

122 MK-KOZ, Izvod iz zapisnika I. sjednice Komisije za arhitekturu i urbanizam Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba te Izvod iz zaključka I. sjednice Komisije, 22. siječnja 1962., 2-3.

123 MK-KOZ, Izvod iz zapisnika III. sjednice Komisije za arhitekturu i urbanizam Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, 27. veljače 1962. i MK-KOZ, Zapisnik IV. sjednice Komisije za arhitekturu i urbanizam Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, 9. svibnja 1962.

izgradnja hotelskog sklopa prema projektu Ivana Vitića (sl. 19).¹²⁴

Marija Baltić izvijestila je na trećoj sjednici Komisije o primitku urbanističkog plana Vlačke ulice. Taj projekt naručio je NO općine Medveščak, a rješenje izradio Urbanistički zavod grada Zagreba, odnoseći se na smještaj nove škole uz Draškovićevu ulicu, prijedlog rušenja sjeverne strane Vlačke do Palmotićeve ulice „kako bi se otvorio što bolji pogled na katedralu“, problem prometa prema Šalati (gdje su sportski objekti i zgrade Fakulteta) i smještaj nekoliko nebodera na sjevernoj strani Vlačke prema Šalati.¹²⁵ Članovi Komisije i zaposlenici Zavoda suglasili su se da se kod urbanističkog plana Vlačke ide na zaštitu parcela i okoline, predloživši sastanke s gradskim urbanistima uz nazočnost predsjednika NOGZ-a, kako bi Zavod iznio prijedloge uz pripremljene studije i fotografije Vlačke ulice.¹²⁶

O prijedlogu asanacije i kulturno-historijskoj analizi Vlačke ulice raspravljalo se i na petoj sjednici Komisije, održanoj 4. lipnja 1962.¹²⁷ Zaključak Zavoda, s kojim su se složili i članovi Komisije, bio je da predloženi projekt asanacije ne zadovoljava: „(o)vim projektom gubimo fizionomiju jedne ulice; mi ne treba da se stidimo malo-gradske arhitekture, pa se s tim u vezi postavlja pitanje, da li postoji hitnost izgradnje na ovom području? Jer, postoji južni dio grada, koji još nije formiran, a ovime se uništavaju formacije grada koji postoji!“ Na toj sjednici Komisija je dogovorila svoje stajalište o reguliranju Vlačke. Idući dan (5. lipnja 1962.) bio je dogovoren sastanak s Komisijom Urbanističkog zavoda grada i Sekretarijatom za građevinarstvo i urbanizam NOGZ-a na kojem su trebali biti iznijeti razlozi protiv predloženih rušenja u Vlačkoj ulici.¹²⁸

Nasuprot maksimalističkim nastojanjima gradskih urbanista – a neobično je zanimljiv status predstavnika njihove struke u Komisiji gradskog konzervatorskog zavoda – stručnjaci okupljeni oko Marije Baltić prešli su u protunapad, pa su na petoj sjednici, pod drugom točkom Dnevnog reda raspravljali o nacrtu Rješenja upisa urbanističke cjeline Donji grad u Registar spomenika kulture. Diskusija se vodila oko postavljanja granica urbanističke cjeline na istoku. Zavod je predložio širenje granica od Draškovićeve prema Trgu žrtava fašizma, no članovi njegove Komisije držali su da „ukoliko Zavod smatra da na tom području ima objekata koje treba zaštititi – tada ih se treba zaštititi

pojedinačno, a ne cijele blokove ...“.¹²⁹ Zaključeno je da „granice zaštićene zone na istoku idu Draškovićevom, Martićevom i Šubićevom do Kvaternikovog trga te Maksimirskom do parka Maksimir.“¹³⁰

Dana 17. svibnja 1962. između četvrte i pete sjednice Komisije održana je sjednica Savjeta Zavoda, na kojoj su sudjelovali Vera Goldstein kao zapisničarka, prof. Stjepan Blažeković kao predstavnik Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, Ante Cvitković kao predstavnik Turističkog saveza, Milan Prelog kao imenovani predstavnik NOGZ-a, Ivica Sudnik kao predstavnik Društva konzervatora, Gabro Vidović kao predstavnik Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata te Marija Baltić, Lia Raffaelli-Sunko i Vlado Ukrainčik kao predstavnici kolektiva.¹³¹ Tijekom diskusije o urbanističkom sklopu Donjega grada prisutni su došli do zaključka da ga treba sagledati kao spomenik s okolicom, a ne kao jednu cjelinu. Govorilo se o potrebi izrade pravilnika, kojim bi se regulirali osnovni problemi zaštite. Pravilnik se trebao izraditi u suradnji s Urbanističkim zavodom grada, kako bi grad u budućnosti znao gdje se i što može raditi, odnosno na koji način se može intervenirati u cjelinu i pojedine dijelove. Milan Prelog je naglasio da je odluka o upisu u Registar spomenika vrlo važna jer se prvi put zaštićuje područje Donjega grada pa time konzervatori imaju utjecaj u donošenju odluka nad zaštićenim područjem.¹³²

RJEŠENJE O ZAŠTITI URBANISTIČKIH CJELINA DONJI GRAD I VLAŠKA ULICA

Prema iznesenim zaključcima sjednice Savjeta Zavoda, 6. lipnja 1962. izdano je Rješenje i popratno obrazloženje, kojim se urbanistička cjelina Donji grad te urbanistička cjelina Vlačka ulica, sukladno člancima od 1. do 3. te člancima 12., 37., 56. i 67. Zakona o zaštiti spomenika kulture, stavljaju pod zaštitu.¹³³ Izdano Rješenje usklađeno je s Pravilnikom o registraciji spomenika kulture, a potpisala ga je Marija Baltić.

U njemu su specificirane granice zaštite urbanističkih cjelina. Urbanistička cjelina Donji grad na sjevernoj je strani graničila s cjelinama Gornjega grada i Kaptola, na zapadnoj strani s linijom Kukuljevićeve ulice, Britanskoga trga,

.....
129 Isto, 5.

130 Isto.

131 MK-KOZ, Izvod iz zapisnika VIII. sjednice Savjeta Zavoda, 17. svibnja 1962., 1. Drago Galić, ing. Vojko Korać i Ivo Maleš nisu bili prisutni na sjednici.

132 MK-KOZ, Izvod iz zapisnika s VIII. sjednice Savjeta Zavoda, 17. svibnja 1962., 1.

133 MK-UZKB-SA, Rješenje o zaštiti urbanističke cjeline Donji grad i Vlačke ulice (MK-A-RZG 12-I), 6. lipnja 1962. U tada važećem Zakonu o zaštiti spomenika o upisu u Registar spomenika govori članak 37. Članci 12., 56. i 57. govore o nadležnosti i poslovima službe za zaštitu spomenika prema N. N., Zakon o zaštiti spomenika kulture, *Narodne novine* XVI/18 (4. svibnja 1960.), 212-214.

.....
124 GABERŠEK, Z., 1961., 3 i B. V., 1961., 6. U drugom tekstu doznajemo da je Vitić projektant, a sklop se sada predviđao za poduzeće *Kemikalija*.

125 MK-KOZ, Izvod iz zapisnika III. sjednice Komisije, 27. veljače 1962., 1-2.

126 Isto, 2.

127 MK-KOZ, Izvod iz zapisnika sa V. sjednice Komisije, 4. lipnja 1962.

128 MK-KOZ, Izvod iz zapisnika V. sjednice Komisije, 4. lipnja 1962., 3.

Kačićeve ulice, pročeljem Tehnološkog fakulteta do ulice Kršnjavog te dalje Jukićevom do željezničke pruge. Granicu na jugu predstavljala je željeznička pruga, a na istoku Draškovićeve, Martićeva i Šubićeva do Kvaternikova trga pa se uspinjala Domjanićevom ulicom, skrećući na zapad Petrovom do Jurkovićeve, obroncima Šalate do Novakove te do ulice Moše Pijade (danas ulice Ribnjak).

U obrazloženju stoji da je „(u)urbanističku cjelinu Donji Grad potrebno sačuvati u što je moguće vjernijem obliku kao tvorevinu određenog vremena, koja dokumentira historijski razvoj grada, te predstavlja najsugestivnije i najvrednije svjedočanstvo urbanističke i arhitektonske kulture 19. stoljeća na našem području.“¹³⁴ Urbanistička cjelina Vlaške ulice protezala se od Bakačeve do Draškovićeve ulice te je u očima konzervatora predstavljala ostatak jednog od najstarijih naselja na zagrebačkom području i tip suburbanog naselja, noseći obilježja „malogradske arhitekture 19. stoljeća“.¹³⁵ U Rješenju se ističe da su cjelini svojstvene povijesna i ambijentalna vrijednost, a naglašena je i potreba zaštite šireg područja u blizini granica.

Nakon upisa Donjeg grada i Vlaške ulice u Registar spomenika kulture povećan je opseg poslova Zavoda jer je za svaku intervenciju koja bi mogla narušiti svojstva urbanističke cjeline trebalo tražiti njegovo dopuštenje, o čemu svjedoči članak 2. obrazloženja Rješenja koji govori o nemogućnosti građevinskih radova i zahvata bez elaborata namjeravanog zahvata u zaštićenim zonama. Dozvolu je prema članku 29. važećeg Zakona imao izdati nadležni Zavod. Već tada osjetili su se nedostaci organizacije službe. S rastom broja predmeta na vidjelo je izašao problem nedostatka osoblja, pa je već godinu dana nakon zaštite urbanističkih cjelina ustanovljeno „da upravni postupak prisvaja sate određene za dokumentaciju i evidenciju“.¹³⁶

ZAKLJUČAK

Rješenje o zaštiti Donjega grada i Vlaške ulice kao spomenika kulture prvi je dokument u Hrvatskoj kojim se zaštićuje gradsku cjelinu 19. stoljeća. Taj povijesni akt rezultat je rada mladog zagrebačkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture, a njegovo donošenje pokrenuto je na inicijativu direktorice Marije Baltić i njenih suradnika. Razvoj Zagreba u dotad nezabilježeno kratkom roku možda je bio frenetičan, no ne i nenadziran. Modernizacija, koja je prije svega podrazumijevala izgradnju industrije, nove prometne mreže i razvitak novoga središta Zagreba između pruge i Save, potom i stvaranje novoga socijalističkog društva, ipak nije dovela do poništenja misaonih i materijalnih ostataka kulturno-političkih svjetova nastalih prije

1945., već je izazvala reakciju u obliku stručnog pijeteta i javne nostalgije. Usred procesa rađanja novoga socijalističkog grada i društva počela su se postavljati pitanja što činiti sa zapuštenim starim gradskim središtem. Za razliku od većine europskih gradova, on nije teško stradao u ratu, barem ne toliko da bi modernistima omogućio značajnije eksperimentiranje povrhu ruševina. Tako je optimizam poratne modernizacije, hranjen znatnim uspjesima u izgradnji socijalističkog grada, u jednom trenutku počeo prelaziti ograde koje si je nakon rata sâm ponosno postavio i vratio se u „beznačajni“ predratni grad. Danas možemo zahvaliti poratnim modernistima, kako na izvršnim ostvarenjima južno i sjeverno od Glavnog kolodvora, tako i na destruktivnom vizionarstvu koje je izazvalo nostalgično reacionarstvo. Zahvaljujući povjesničarima umjetnosti, muzealcima, konzervatorima i jednom uglednom modernističkom arhitektu, vrijednosna vaga postavljena povrhu Pfaffova kolodvora počela je pretežati s južne prema sjevernoj strani grada. Postupni zaokret od gradogradnje prema revitalizaciji postao je dio političkog interesa, što je vidljivo u osnivanju Odbora za urbanizam (1956.), Zavoda za urbanističko i arhitektonsko uređenje Donjeg grada pri NO Općine Donji grad (1960.), a kulminira osnivanjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba (1961.). U samo jednom desetljeću, kada je Holjevec Zagreb poprimao obrise modernog i „buntovnog“ socijalističkog grada koji prelazi rijeku, zaniijekani je prostor Lenucijeva grada prepoznat i stavljen pod zaštitu, pa je, Rieglovim riječima, spriječeno „uplitanje nastajanja u nestajanje“.¹³⁷ Do pojave monografije o habsburškom Zagrebu 1974.¹³⁸, o arhitekturi i urbanizmu, prometnim problemima, interpoliranju i revitaliziranju Zagreba napisane su stotine stranica. Kako su zaštitu historicističkog ambijenta poimali zagrebački konzervatori pokazuje odabir teme izlaganja Vida Vrbanića na drugom Međunarodnom kongresu arhitekata i specijalista za povijesne građevine u Veneciji u svibnju 1964. godine. Vrbanić je tada, pred uglednim stručnjacima za povijesne spomenike koji su donijeli *Mletačku povelju* i osnovali ICOMOS, govorio o urbanističkim problemima Zagreba, grada podijeljena u tri povijesna sloja, od kojih je srednji, historicistički, sada bio zaštićen, pa mu je, pomoću fotografskih i arhitektonskih snimaka, predviđana revitalizacija, kako pročelja, tako i unutarnjih dvorišta.¹³⁹ Iako se čini da je 1962. izborna Pirova pobjeda, bio je to važan doseg poratnog naraštaja, koji i danas može nadahnuti.

134 MK-UZKB-SA, Rješenje o zaštiti urbanističke cjeline Donji grad i Vlaške ulice (MK-A-RZG 12-I), 6. lipnja 1962., bez paginacije (3).

135 Isto, bez paginacije (4).

136 LUČIĆ, BRANKO, 1982.-1983., 8.

137 RIEGL, 2006., 373.

138 Usp. RANITVIĆ, 1974.

139 VRBANIĆ, VIDO, 1972., 713-721.

LITERATURA

- ANTOLIĆ, VLADO, Veliki Zagreb, *Narodni list* IV/852 (7. ožujka 1948.), 6.
- ANTOLIĆ, VLADO, Regulacioni plan i direktivna regulaciona osnova Zagreba, *Arhitektura* 18-22 (1949.), 5-30.
- ARČABIĆ, GORAN, *Zagrebački zbor kao poveznica hrvatskog i europskog gospodarstva (1922.-1940.)*, Zagreb, 2013.
- BA, Mijenja se izgled Tkalčičeve ulice. U restauriranoj zgradi otvorit će se dječja čitaonica *Vjesnik* XV/3167 (12. svibnja 1955.), 7.
- BAGARIĆ, MARINA, Arhitektura Zagrebačkoga zbora od 1910. do 1935., *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 34 (2010.), 165-180.
- BRIHTA, ŽELJKO, Grad sutrašnjice. Otvorena najveća izložba u historiji Berlina – *Neboderi* u naravnoj veličini – Arhitekti iz svih krajeva svijeta, *Vjesnik* XVII/3881 (14. srpnja 1957.), 5.
- B. V., U travnju će početi izgradnja deveterokatnice između Kurelčeve i Cesarčeve ulice, *Vjesnik* XXII/5048 (7. ožujka 1961.), 6.
- CIHLAR, VATROSLAV, Kulturno-historijske zanimljivosti Rijeke: Srce stare Rijeke, *Riječki list* IV/1055 (4. kolovoza 1950.), 3.
- ČULINOVIĆ, FERDO, Petogodišnji plan razvitka grada Zagreba, *Vjesnik* VIII (3. srpnja 1948.), 3.
- DABAC, TOŠO, *Zagreb*, Zagreb, 1961.
- DOBRONIĆ, LELJA, *Stari planovi Zagreba*, Zagreb, 1961.
- DOBROVIĆ, NIKOLA, Rekonstrukcija željezničkog čvora Zagreb, *Čovjek i prostor* 54 (1956.), 3.
- DONČEVIĆ, IVAN, Nezdрави ostaci prošlosti, *Vjesnik*, V/15 (5. svibnja 1945.), 6.
- DJ. V., Pješak u prvom planu, *Vjesnik* XVIII/3876 (9. srpnja 1957.), 4.
- DR. J. J., Osam povijesnih sati Jelačićevog trga, *Narodni list* I/1 (26. svibnja 1945.), 3.
- FILIPEC, ŽELJKO, Marija Baltić – In memoriam, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 2/3 (1976.-1977.), 267-269.
- FRANKOVIĆ, EUGEN, Urbanističko planiranje Zagreba od 1945. do 1985., *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 9 (1985.), 85-87.
- GABERŠEK, Z. Umjesto 'odvratnih stračara' moderni poslovni objekti, *Vjesnik* XXII/4997 (7. siječnja 1961.), 3.
- GALIĆ, DRAGO, Stambena zgrada u Zagrebu (Svačićev trg), *Čovjek i prostor* IV/59 (15. veljače 1957.), 2.
- GIOVANNONI, GUSTAVO, Restauro di monumenti, *Bollettino d'arte*, Roma 1913., 1-42.
- GRGEC, D., Grad koji još ne poznajemo. Pred raspravljanje o perspektivnom petogodišnjem planu Zagreba. *Vjesnik* XXII/5019 (2. veljače 1961.), 6.
- HENSELMANN, HERMANN, Formalismus und Realismus, *Planen und Bauen* IV/8 (1950.), 244-248.
- HENSELMANN, HERMANN, Formalismus und Realismus, *Planen und Bauen* IV/9 (1950.), 282-287.
- H. K., Zaštita spomenika kulture. Hoće li se osnovati gradski konzervatorski zavod? *Vjesnik* XXI/4934 (24. listopada 1960.), 7.
- IVANKOVIĆ, VEDRAN, Moskovski boulevard – Ulica grada Vukovara u Zagrebu 1945.-1956. godine, *Prostor* XIV/32 (2006.), 178-195.
- IVANKOVIĆ, VEDRAN; OBAD ŠĆITAROCI, MLADEN, Planiranje i izgradnja Zagreba, 1945.-1952., *Prostor* XIX/42 (2011.), 362-375.
- I. Z., Zagrebački neboder, *Arhitektura* XIV/1-3 (1960.), 55-57.
- J. D., Zagreb u budućnosti. Zavod za urbanizam dovršio je direktivnu regulatornu osnovu grada, *Vjesnik* XIII/2600 (12. srpnja 1953.), 7.
- JURIĆ, ZLATKO; VUKADIN, ANA, *Zgrada Željpoša u Zagrebu. Rasprave o arhitektonskoj interpolaciji*, Zagreb, 2011.
- KATIĆ, F., Zagrebački kontrasti u centru grada. Ugao Petrinjske i Boškovičeve ulice, *Vjesnik* XIV/2905 (8. srpnja 1954.), 7.
- L. D., Zagreb u prošlosti i budućnosti, *Ilustrirani Vjesnik* II/170 (27. studeni 1948.), 10-11.
- L. M., Tunel ispod kolodvora, *Vjesnik* XVII/3629 (16. listopada 1956.), 66.
- LUČIĆ, BRANKO, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu u povodu 25. obljetnice, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 8/9 (1982.-1983.), 7-15.
- M., Nova zgrada Arheološkog muzeja gradit će se u Gornjem gradu? *Vjesnik Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske* XIII/2574 (12. lipnja 1953.), 7.
- M, Modna kuća u Praškoj ulici u Zagrebu, *Arhitektura* XV/3-4 (1961.), 5-7.
- MARASOVIĆ, TOMISLAV, Intervento urbanistico-archeologico nel centro del palazzo di Diocleziano a Split (Spalato), u: *Attualità urbanistica del monumento e dell'ambiente antico*, prir. Roberto Pane, Milano 1957., 83-90.
- MARIĆ, TAMARA; JAKŠIĆ, NATAŠA; Petrinjska ulica u Zagrebu. Arhitektonsko-urbanistički slojevi od druge polovice 18. do kraja 20. stoljeća, *Prostor* XIX/42 (2011.), 322-335.
- M. G., Projektanti i njihove ideje, *Vjesnik* XI/1789 (3. veljače 1951.), 2.
- M. G., Stari Zagreb. Tkalčičevoj ulici će se vratiti njen historijski izgled – Palajnkova kavana – Uređenje Jurjevskog groblja, *Vjesnik* XIV/2770 (31. siječnja 1954.), 7.
- MILIĆ, BRUNO, Valorisation des monuments et sites historiques dans le plan d'aménagement de Zadar, u: *Attualità urbanistica del monumento e dell'ambiente antico*, prir. Roberto Pane, Milano 1957., 61-68.
- MIRKOVIĆ, KLAUDIJE, Novi Zagreb, *Arhitektura* XVII/1 (1963.), 2.

- M. J., Mijenjamo izgled naših ulica, *Vjesnik* XIII/2534 (24. travnja 1953.), 7.
- M. J., Zagreb za trideset godina. Grad od 600 000 stanovnika, *Vjesnik* XIII/2576 (14. lipnja 1953.), 7.
- M. J., Demonstracioni centar za zaštitu majke i djeteta, *Vjesnik* XIV/2806 (14. ožujka 1954.), 4.
- MLIKOTA, ANTONIJA, *Obnova i izgradnja povijesne jezgre Zadra nakon razaranja u Drugom svjetskom ratu*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb 2013.
- MOHOROVIČIĆ, ANDRE, Analiza historijsko-urbanističkog razvoja grada Zagreba, *Rad JAZU* 287 (1952.), 27-51.
- MUTNJAKOVIĆ, ANDRIJA, Stambeno poslovna zgrada u Zagrebu, *Arhitektura* XIV/1-3 (1960.), 58-59.
- N. N., Predsjednik Nazor među narodom, *Vjesnik* V/13 (6. travnja 1945.), 2.
- N. N., Predsjednik Savezne vlade maršal Jugoslavije Josip Broz-Tito nalazi se u glavnom gradu Hrvatske. Govor maršala Tita s povijesnog Markova trga narodu Zagreba, *Vjesnik* V/27 (17. svibnja 1945.), 1-2.
- N. N., Proslava blagdana slavenske braće Ćirila i Metoda. Svečani *Te Deum* za pobjedu Narodno-oslobodilačkog pokreta i junačke Jugoslavenske armije, *Vjesnik* V/69 (9. srpnja 1945.), 3.
- N. N., Pisma naših čitalaca. Knjige ustaških pisaca u izlozima knjižara, *Vjesnik* V/77 (19. srpnja 1945.), 5.
- N. N., Pisma naših čitalaca. Treba ukloniti komade stakla razbijenih ustaških natpisa, *Vjesnik* V/77 (19. srpnja 1945.), 5.
- N. N., Iznad Jelačićeva spomenika postavlja se 14 m visoki obelisk. Četiri goleme ženske figure ukrašavat će Jelačićev trg, *Vjesnik* V/78 (20. srpnja 1945.), 3.
- N. N., Započela je izgradnja prvog dijela bloka stambenih kuća na zemljištu između Varaždinske i Zadarske ulice, *Vjesnik* VI/355 (19. lipnja 1946.), 5.
- N. N., Nove četvrti Zagreba, budući gradski centar, podići će se na prostoru između željezničke pruge i Save, *Vjesnik* VI/360 (26. lipnja 1946.), 2.
- N. N., Oko 100 milijuna dinara utrošeno je prošle godine za gradnju preko 1200 stanova na Varaždinskoj cesti i u Maksimiru, *Vjesnik* VII/549 (7. veljače 1947.), 4.
- N. N., Novi tipovi stambenih zgrada, *Ilustrirani Vjesnik* I/86 (13. travnja 1947.), 7.
- N. N., Značenje Zagrebačkog velesajma, *Vjesnik* VII/639 (25. svibnja 1947.), 5.
- N. N., Danas se otvara Zagrebački velesajam, *Vjesnik* VII/644 (31. svibnja 1947.), 3.
- N. N., Maršal Tito posjetio Zagrebački velesajam, *Riječki list* I/79 (4. lipnja 1947.), 1.
- N. N., Zagrebački velesajam je odraz cjelokupnog života naše zemlje, *Riječki list* I/79 (4. lipnja 1947.), 1.
- N. N., Završuje se izgradnja stambenih zgrada na Varaždinskoj cesti, *Ilustrirani Vjesnik* I/105 (30. kolovoza 1947.), bez paginacije
- N. N., Moskovska ulica bit će jedan od najljepših boulevarda grada Zagreba, *Vjesnik* VII/733 (10. rujna 1947.), 6.
- N. N., Otvorena je izložba *Historijski razvitak grada Zagreba*, *Vjesnik* VII/738 (15. rujna 1947.), 2.
- N. N., *Izložba arhitekture naroda SSSR* svečano otvorena u Umjetničkom paviljonu, *Vjesnik* VII/784 (8. studenog 1947.), 4.
- N. N., Veliki uspjeh Izložbe arhitekture naroda SSSR, *Vjesnik* VII/787 (12. studenoga 1947.), 3.
- N. N., Ove godine dovršit će se izgradnja 3 kilometara dugačke Moskovske ulice, *Vjesnik* VIII (4. siječnja 1948.), 6.
- N. N., Izvršit će se probijanje srednjeg dijela Šubićeve ulice, *Vjesnik* VIII (8. siječnja 1948.), 6.
- N. N., Zagreb u skoroj budućnosti, *Vjesnik* VIII (4. ožujka 1948.), 6.
- N. N., Počelo je rušenje minareta Pavelićeve džamije, *Vjesnik* VIII (14. travnja 1948.)
- N. N., Splitske vijesti. Čišćenje historijskih ambijenata u Splitu, *Slobodna Dalmacija* VI/1123 (5. rujna 1948.), 5.
- N. N., Radovi na čišćenju historijskih ambijenata u Splitu, *Slobodna Dalmacija* VI/1135 (19. rujna 1948.), 3.
- N. N., U prisustvu preko 30.000 građana predana je prometu na svečan način pruga Ksaver-Mihaljevac, *Ilustrirani Vjesnik* II/161 (25. rujna 1948.), 1.
- N. N., Mijenja se izgled grada Splita. Probijanje Marmontove ulice, *Slobodna Dalmacija* IX/1867 (1. veljače 1951.), 3.
- N. N., Za obranu historijskih dijelova našeg grada, *Vjesnik* XII/2115 (21. veljače 1952.), 6.
- N. N., Zagrebački kontrasti, *Vjesnik* XII/2275 (7. kolovoza 1952.), 7.
- N. N., Počelo savjetovanje konzervatora FNRJ, *Slobodna Dalmacija* XI/2538 (7. travnja 1953.), 2.
- N. N., Zagreb danas, *Vjesnik* XIII/2580 (18. lipnja 1953.), 7.
- N. N., Konzervatorski zavod seli u nove prostorije, *Vjesnik* XIII/2606 (19. srpnja 1953.), 7.
- N. N., Budući centar grada. *Vjesnik* XIII/2621 (7. kolovoza 1953.), 7.
- N. N., Težak izbor? Kako će se riješiti pitanje izgradnje praznog zemljišta u Praškoj ulici i na Trgu maršala Tita, *Vjesnik* XIII/2645 (4. rujna 1953.), 7.
- N. N., Zagreb gradi u 1954., *Vjesnik* XIV/2770 (31. siječnja 1954.), 7.
- N. N., Rušit će se kuća stara 200 godina, *Vjesnik* XIV/2951 (29. kolovoza 1954.), 7.
- N. N., Predavanje dr. Milana Preloga, *Glas Zadra* V/177 (6. studenog 1954.), 3.
- N. N., Nova vijećnica gradit će se na Beogradskoj ulici, *Vjesnik* XIV/3044 (14. prosinca 1954.), 7.

- N. N., Prva monografija o Zagrebu, *Vjesnik* XV (24. siječnja 1955.), 7.
- N. N., Stari Zagreb. Restauriranje Tkalčićeve ulice, *Vjesnik* XV/3121 (17. ožujka 1955.), 7.
- N. N., Konstituiran Odbor za urbanizam Izvršnog vijeća, *Vjesnik* XVI/3374 (8. siječnja 1956.), 2.
- N. N., Nezapaženo, *Vjesnik* XVI/3576 (26. kolovoza 1956.), 11.
- N. N., Stambena zgrada u Zagrebu, *Arhitektura* XI/1-6 (1957.), 12-14.
- N. N., Osvrt na *Interbau* u Berlinu – četvrt Hansa, *Arhitektura* 1-6 (1957.), 56-64.
- N. N., Ilica–Mihanovićeve, Čovjek i prostor VI/82 (1959.), 4-6.
- N. N., Zgrada Narodnog odbora grada Zagreba, *Arhitektura* XIV/1-3 (1960.), 50-54.
- N. N., Zakon o zaštiti spomenika kulture, *Narodne novine* XVI/18 (4. svibnja 1960.), 212-214.
- N. N., Donji grad: osnovan Zavod za urbanističko i arhitektonsko uređenje, *Vjesnik* XXI/4977 (15. prosinca 1960.), 11.
- N. N., Osnivanje zavoda za zaštitu spomenika, *Vjesnik* XXII/4996 (6. siječnja 1961.), 5.
- N. N., Upis u registar ustanova. Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, *Narodne novine* XVIII/47 (28. studenog 1962.), 12.
- NOVOVEŠAN, Prije sto godina. Harmica (Jelačićev trg) danas Trg Republike, *Vjesnik* XIII/2578 (16. lipnja 1953.), 4.
- PALADINO, ZRINKA, Posljednji primjeri pojedinačno zaštićene zagrebačke arhitekture. Značajni primjeri novih strujanja XX. stoljeća, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 35 (2011.), 157-179.
- PAVIĆ, MILAN, *Zagreb, fotomonografija*, Zagreb, 1959.
- PERC, ALEKSANDAR, Obnova Rijeke. Mišljenje i stav konzervatora, *Riječki list* II/308 (29. veljače 1948.), 4.
- PERČIĆ, IVA, Kako čuvamo spomenike kulture. Bilješke s prvog Savjetovanja konzervatora FNRJ, *Riječki list* VII/1909 (10. svibnja 1953.), 3.
- PERČIĆ, IVA, Naša se kulturna baština usklađuje potrebama današnjice, *Riječki list* VII/1947 (24. lipnja 1953.), 3.
- PERČIĆ, IVA, Konzervatorski zahvati na spomenicima Istre i Hrvatskog Primorja, *Vjesnik* XIII/2589 (28. lipnja 1953.), 5.
- PERČIĆ, IVA, Sukob prošlosti i budućnosti? Problem riječkog Starog grada s konzervatorskog stanovišta, *Novi list* VIII/2246 (16. lipnja 1954.), 3.
- PERŠEN, MIRKO, Zagreb u zamislama projekatanata, *Vjesnik* XIV/2806 (14. ožujka 1954.), 4.
- P. G., Naša ulica i naš trg, *Vjesnik* V/79 (21. srpnja 1945.), 2.
- PRELOG, MILAN, Nepoznate vrijednosti naše srednjovjekovne umjetnosti, *Vjesnik* XI/2044 (29. studenog 1951.), 7.
- PRELOG, MILAN, Kako ćemo zaštititi spomenike, *Vjesnik* XII/2155 (5. travnja 1952.), 4.
- RADOVIĆ MAHEČIĆ, DARJA; ŠTOK, SANJA, Presedan zagrebačkog urbanizma, *Život umjetnosti* 59 (1997.), 10-27.
- RANITTOVIĆ, BRANKO (prir.), *Zagreb 1900.*, Zagreb, 1974.
- RAZUM, STJEPAN, Život i djelo Lelje Dobronić (1920.-2006.), Zagreb, 2007.
- RIEGL, ALOIS, Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak, u: *Anatomija povijesnoga spomenika*, prir. Marko Špikić, Zagreb, 2006.
- RIVOSEKI, AMBROZ, Senj grad starina, *Riječki list* VII/1927 (31. svibnja 1953.), 3.
- R. Z., Nove kuće, novi stanari u Moskovskoj ulici, *Ilustrirani Vjesnik* I/114 (2. studenog 1947.), 6.
- SILA, ZDENKO, Problemi dei complessi urbanistico-storici nella regione dell'Istria e del Quarnero, u: *Attualità urbanistica del monumento e dell'ambiente antico*, prir. Roberto Pane, Milano, 1957., 131-142.
- STRIŽIĆ, ZDENKO, Regulacioni plan za grad Zagreb, u: STJEPAN PLANIĆ, *Problemi savremene arhitekture*, Zagreb, 1996. (izvorno 1932.)
- STRIŽIĆ, ZDENKO, *Svijetla i sjene. Jedna monografija Zagreba*, Zagreb, 1955.
- STRIŽIĆ, ZDENKO, *Gornji grad*, Zagreb, 1955.
- STRUKIĆ, KRISTIAN; VOJAK, DANIEL, Kronologija Muzeja grada Zagreba, u: *Sto godina Muzeja grada Zagreba*, Zagreb, 2007.
- SUPEK, RUDI, Zašto kod nas nema borbe mišljenja?, *Pogledi* 52-53. *Časopis za teoriju društvenih i prirodnih nauka* 1 (1952.-1953.), 903-911.
- SUPEK, RUDI, Loš izbor mjesta. Povodom prijedloga da se nova Gradska vijećnica izgradi na mjestu 'Kola', *Vjesnik* XIII/2581 (19. lipnja 1953.), 7.
- ŠEGVIĆ, NEVEN, Bilješke uz izložbu sovjetske arhitekture, *Vjesnik* VII/807 (6. prosinca 1947.), 2.
- ŠEGVIĆ, NEVEN, Stanje stvari, jedno viđenje 1945.-1985., *Arhitektura u Hrvatskoj 1945-1985.*, Zagreb 2012., 124-135.
- THÖNER, WOLFGANG; MÜLLER, PETER, *Bauhaus-Tradition und DDR-Moderne. Der Architekt Richard Paulick*, München – Berlin, 2006.
- T. M., Užurbanim tempom dovršava se uređenje Velesajma, *Vjesnik* VII/642 (29. svibnja 1947.), 3.
- JÜRGEN, TRIMBORN, *Denkmale als Inszenierungen im öffentlichen Raum*, Köln, 1997.
- TURINA, VLADIMIR, Neuralgične tačke arhitekture Zagreba, *Telegram* II/83 (24. studenog 1961.), 4.
- UCHYTIL, ANDREJ, *Arhitekt Alfred Albini*, magistarski rad, Arhitektonski fakultet, Zagreb, 1990.
- UCHYTIL, ANDREJ; ŠTULHOFER, ARIANA, Arhitekt Alfred Albini, *Acta Architectonica*, Zagreb, 2007.

- V., Razgovaramo sa ing. K. Ostrogovićem, *Vjesnik* XII/2233 (26. lipnja 1952.), 2.
- VRBANIĆ, VIDO, Zagabria. Problemi e studi urbanistici, *Il monumento per l'uomo - The Monument for the Man. Records of the II International Congress of Restoration*, Venezia, 1972., 713-721.
- WILL, THOMAS, Die Autorität der Sache. Zur Wahrheit und Echtheit von Denkmalen, u: *Echt - alt - schön - wahr. Zeitschichten der Denkmalpflege*, (ur.) Hans-Rudolf Meier, Ingrid Scheurmann, München, 2006, 82-93.
- ZEMLJAK, IVAN, Zagrebački parkovi, *Čovjek i prostor* 21 (1954.), 3.
- ZEMLJAK, IVAN, Rasuti grad, neki zadaci zagrebačkog urbanizma, *Čovjek i prostor* 35 (1955.), 1.
- ZEMLJAK, IVAN, Zagrebački Donji grad, *Čovjek i prostor* 72 (1958.), 1.
- ZEMLJAK, IVAN, Prijedlozi za urbanističku obnovu Ilice, *Čovjek i prostor* 84 (1959.), 4-5.
- ŽIVKOVIĆ, HINKO, Vratimo Zadru stari izgled, *Glas Zadra* V/144 (20. ožujka 1954.), 3.

Summary

FROM UPHEAVAL TO NOSTALGIA. PLANNING THE SOCIALIST CITY AND PROTECTING THE HISTORIC SETTINGS IN ZAGREB FROM 1945 TO 1962

The paper discusses the relationship between urban planning of new and conservation of previously formed urban complexes in Zagreb after World War II. The authors interpret the processes of transformation of the city after the war, from renaming of streets and squares to developing the city south of the railway. Through the analysis of newspaper articles the paper examines the media-created image of a new urban reality, envisaged through the transformations of public spaces. These transformations vary, from

renaming existing streets and constructing new ones within the city and in the natural landscape under Medvednica, to urban expansion in the sense of contact with the existing city or in moving away from it. The article analyses the incurrence of a reaction, that is, the development of nostalgia and the beginnings of urban history research in the 1950s and conservation service under the People's Committee of the City of Zagreb in the early 1960s.